

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Katedra obecné antropologie

„Ani mladí, ani staří“ – případová studie aktivního
stárnutí ve vybraném kulturním a vzdělávacím centru
pro seniory v Praze

Diplomová práce

Bc. Pavla Nováková

Vedoucí práce: Mgr. Petra Ezzeddine, Ph.D.

Praha 2021

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a s použitím pramenů a literatury řádně ocitovaných a uvedených v seznamu literatury. Zároveň prohlašuji, že tato diplomová práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného akademického titulu.

V Praze dne 23.7. 2021

.....
Pavla Nováková

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala Mgr. Petře Ezzeddine, Ph.D. za vedení mé diplomové práce a za podnětné komentáře. Mé díky patří i všem participantům, kteří byli ochotní se na výzkumu podílet. V neposlední řadě chci poděkovat své rodině a přátelům za to, že mi byli oporou během celého studia. Zvláštní poděkování patří Báře Zelenkové za cenné rady a Robertu Pradlovi za velkou podporu a trpělivost.

Obsah

Úvod.....	6
Metodologie.....	8
Cíl výzkumu a výzkumné otázky.....	8
Výzkumná strategie a techniky sběru dat.....	9
Lokalita a účastníci výzkumu.....	11
Reflexe výzkumu.....	15
Etika výzkumu.....	18
Stárnutí a stáří v perspektivě sociálních věd.....	19
Politiky potenciality: Stárnutí a governmentalita.....	24
Vznik konceptu aktivního stárnutí v sociální politice.....	24
Aktivní stárnutí jako „dobré“ stárnutí – strukturální rámec problematiky.....	26
Aktivní stárnutí jako součást neoliberální ideologie a kultu individualismu.....	27
Glorifikace aktivity a zdraví.....	34
Aktivita jako nový druh sociálního kapitálu.....	38
Komodifikace aktivity.....	42
Dvojí chápání aktivity a hierarchizace aktivit.....	45
Hierarchizace starších osob na základě aktivity.....	48
Limity aktivity jako sociálního kapitálu.....	56
Výjimeční i zranitelní – ageistické představy a konstrukce „Druhého“.....	60
Konstrukce „zranitelného seniora“ během pandemie.....	63
Závěr.....	68
Bibliografie.....	72

Abstrakt

Ve své práci se věnuji aktivnímu stárnutí jakožto konceptu, který se promítá v sociálních politikách k problematice stárnutí. Idea aktivního stárnutí spojuje představu spokojeného stáří s aktivitou a směřuje stárnoucí populaci k větší nezávislosti a péči o své zdraví. Ve svém výzkumu se zaměřuji na vybrané kulturní a vzdělávací centrum pro seniory v Praze a zajímám se o to, jak je idea aktivního stárnutí přetavována do konkrétních sociálních praktik a zvýznamňování aktivity v kulturním a vzdělávacím centru i mezi jeho klienty. Úspěch idey se pojí s kulturně specifickými hodnotami ve společnosti, jimiž jsou nezávislost, aktivita, zdraví a seberealizace (Lamb, 2020). Aktivita se v centru stává podkladem pro hierarchizaci činností i osob. Vzdělávací a kulturní centrum, které pracuje s ideou aktivního stárnutí, představuje pro své klienty bezpečný prostor, kde aktivita funguje jako nový sociální kapitál. Tento kapitál má však své limity, které odhalila například situace spojená s pandemií COVID-19.

Klíčová slova: aktivní stárnutí, aktivita, sociální kapitál, zranitelnost, centrum pro seniory, neoliberalismus

Abstract

In my thesis, I deal with active ageing as a concept that is reflected in social policies. Active ageing presents activity as a key to satisfaction in older age and directs ageing population towards bigger independence and care about their health. I conducted my research in a chosen cultural and educational senior center in Prague. My main interest was how active ageing as an idea was transformed into social practice and how the activity was emphasized in the senior center and amongst its clients. The success of active ageing relates to culturally specific values as independence, activity, health, and self-realization (Lamb, 2020). Activity became a base for the hierarchization of activities, as well as people. The senior center which deals with the idea of active ageing is a safe space for its clients where activity represents a new social capital. However, this social capital has its limits as the COVID-19 pandemic has revealed.

Keywords: active ageing, activity, social capital, vulnerability, senior center, neoliberalism

Úvod

Na své první cestě do kulturního a vzdělávacího centra pro seniory jsem vzpomínala na svou babičku. Vždy jsem k ní chovala velmi vřelý vztah. Každé léto jsme u ní se sourozenci trávili několik týdnů. Vyprávěla nám o svém životě o historii i o dění ve světě. Chodívali jsme spolu na houby, krmili zvířata v lese nebo pracovali na zahrádce. Babička mě naučila základům vaření a také, že rčení „Sedej, děvčátko, v koutě, najdou tě“ už dávno neplatí. Vstávala po páté ráno a celý den byla k nezastavení. Obdivovala jsem její trpělivost a přehled, který měla. Vždycky věděla, co říct, a vždycky měla pravdu. Moje babička byla hodně aktivní, ale výraz „aktivní seniorka“ bych při zmínce o ní nikdy nepoužila. Kdo jsou lidé, s nimiž se nyní budu pravidelně setkávat, přemítala jsem. A jsou vůbec nějak odlišní od mojí babičky? Čím je jejich aktivita výjimečná?

Ve své diplomové práci se zabývám aktivním stárnutím jakožto konceptem, který se ještě dnes promítá v sociálních politikách k problematice stárnutí. Aktivní stárnutí vzniklo jako strategie pro vyrovnávání se s demografickými změnami (Holmerová, et al., 2012). Stárnutí je zde prezentováno jako příležitost spíše než jako období spojené s nemocí a úbytkem sil a Mikkelsen (2017) tento přístup, který zdůrazňuje potenciál stárnoucích osob a směřuje je k jeho využití a seberealizaci, nazývá politikami potenciality. Jak upozorňují antropologické studie (Cheng, et al., 2015, Lamb 2014, Lamb 2020), takovýto přístup ke stárnutí je kulturně specifický a pojí se s neoliberalním nastavením západních společností. Aktivita je v těchto společnostech kladně oceňovanou hodnotou (Neilson, 2006). Svůj výzkum jsem prováděla v jednom kulturním a vzdělávacím centru pro seniory v Praze. Zajímalo mě, jakým způsobem s ideou aktivního stárnutí vzdělávací centrum pracuje a jak je idea přetavována do konkrétních sociálních praktik a zvýznamňována centrem i jeho klienty. Dále mě zajímalo, jaké kulturní hodnoty podpírají aktivní stárnutí jako úspěšný koncept v gerontologii i sociálních politikách (Torres, 2018).

V následujících kapitolách nejprve v metodologické části představím metodu výzkumu a výzkumné otázky, přiblížím lokalitu výzkumu i jeho účastníky a reflektuji jeho průběh, včetně jeho narušení pandemií koronaviru. Ve druhé části představím základní přístupy ke stárnutí a stárnutí v sociálních vědách a vymezím problém homogenizace starších osob. Ve třetí části se věnuji koncepci aktivního stárnutí a z ní vycházejících politik potenciality. Nejprve uvádím okolnosti vzniku konceptu, dále představuji jeho strukturální

rámec, a nakonec se věnují jeho ideologickým prvkům, které souvisejí s neoliberalním nastavením naší společnosti. Dále představují kladně oceňované kulturní hodnoty, konkrétně individualismus, aktivitu a zdraví, a nastiňují jejich vazbu na sociální politiky, oficiální dokumenty vydávané organizacemi věnujícími se problematice stárnutí i centrum samotné. Ve třetí části se věnují aktivitě v jejím konkrétním významu pro aktivní seniory a představují ji jako formu sociálního kapitálu. Aktivita má dvojitý význam, kdy jednak představuje vůli k činnosti a jednak samotné aktivity nabízené centrem a vykonávané jeho klienty. Ve druhém významu jsou aktivity komodifikovatelné a hierarchizovatelné. Poslední část této kapitoly se zabývá tím, jak se aktivní senioři na základě vlastnictví tohoto sociálního kapitálu vymezují vůči těm, kteří ho nevládnou. Ve čtvrté části ukazují limity aktivity jako kapitálu, kdy za určitých podmínek tento kapitál ztrácí na hodnotě. Příkladem těchto výjimek je odlišné rámování seniorů během pandemie COVID-19, popřípadě využívání možnosti aktivit v prostředí, které se primárně nezabývá problematikou stárnutí.

Metodologie

Cíl výzkumu a výzkumné otázky

Idea aktivního stárnutí má vliv na podobu stárnutí v dnešní společnosti. Tento celoživotní proces ovlivňuje nejen skrze politické agendy a strategické plány, které se snaží vyrovnávat s demografickými změnami ve společnosti a upravují podmínky pro život v ní, ale také jsou na podporu aktivního stárnutí rezervovány velké finanční prostředky (především v rozpočtech Evropské unie) pro projekty, které s touto ideou pracují a snaží se o zlepšování životních podmínek starších osob, například prostřednictvím zprostředkovávání vzdělávání, setkávání osob z různých prostředí (podpora „mezigeneračního“ či „komunitního“ setkávání), vytváření pracovních míst pro danou cílovou skupinu, nabízení volnočasových aktivit apod. (Hasmanová Marhánková, 2010). S konceptem aktivního stárnutí se tedy setkáme i v mnoha neziskových organizacích, spolcích, centrech pro seniory aj. Aktivní stárnutí pracuje jako forma narativu, která prezentuje určitou podobu stárnutí jako „dobrou“, a tedy žádoucí (Holmerová, et al., 2012). Na vytváření tohoto narativu spolupracují i expertní studie, které ukotvují „dobré stárnutí“ ve vědeckém diskurzu, a dávají mu tak jakýsi punc pravdivosti. Takové expertní vědění je mnohdy produkováno v reakci na výzvy mezinárodních institucí zabývajících se problematikou stárnutí, které zároveň optimisticky vyhlížející ideu aktivního stárnutí podporují a propagují (Lamb, 2014).

Cílem mého výzkumu bylo přispět k porozumění role konceptu aktivního stárnutí v procesu stárnutí v dnešní společnosti, a zjistit, jak se tato idea manifestuje v praxi, to znamená, jak se odráží v sociálních praktikách a ve zvyklostech těchto praktik jednoho vzdělávacího centra pro seniory i jeho klientů. Zpočátku při svém vstupu do terénu jsem měla své výzkumné otázky formulované jen velmi obecně a šlo spíše o témata, na něž jsem se chtěla zaměřit. V průběhu výzkumu tato témata nabývala konkrétnějších podob a postupně vykryštovala v několik konkrétních výzkumných otázek. Zajímalo mě:

- Jakým způsobem pracuje kulturní a vzdělávací centrum s ideou aktivního stárnutí (jakožto organizace, které ze své definice podporují aktivitu seniorů a náklady na svůj provoz částečně pokrývají z výše zmíněných fondů a grantů)?
- Jakou roli hraje vzdělávací centrum pro seniory v životě starších osob, které ho pravidelně navštěvují?
- Jsou některé aktivity vnímané klienty vzdělávacího centra jako „lepší“ než jiné?

- Jakou roli mají aktivity v životech klientů centra?
- Jak sami klienti pracují s aktivitou v centru i mimo něj?

Výzkumná strategie a techniky sběru dat

Jako výzkumnou strategii jsem pro svůj výzkum zvolila etnografii. Etnografie je kvalitativní výzkumný proces spojený s dlouhodobým pobytem v terénu a zúčastněným pozorováním (Abu Ghosh, et al., 2007). Snaží se o holistický popis zkoumaného sociálního prostředí směřující k porozumění společnostem a kulturám (Madden, 2010). V etnografii je důraz kladený na přímé setkávání s účastníky výzkumu, s nimiž výzkumník navazuje vztahy a snaží se zdokumentovat jejich každodennost. Etnograf usiluje o porozumět dění v daném společenství tak, že se ho přímo účastní. Zúčastněné pozorování je významnou technikou sběru dat, kdy výzkumník přímo zažívá sociální realitu všemi svými smysly a takové smyslové vnímání pak slouží jako základ pro etnografické psaní (Madden, 2010). Tradičně se zažívání sociální reality sledovaného společenství zaznamenává v podobě terénních zápisků. Stöckelová a Abu Ghosh (2013, p. 7) definují etnografování jako *„kreativní proces, ve kterém se prolíná vytváření dat, teoretizace, reflexivita, různé způsoby psaní stejně jako sociální vztahy v terénu i epistémické komunitě“*. Etnografie se nesnaží o potvrzování předem stanovených hypotéz, ale o porozumění mnohoznačnosti v každodenní realitě na základě intelektuální otevřenosti. Proto se jedná spíše o „intelektuální empirismus“ (Stöckelová, et al., 2013). Etnografie se zabývá vztahem kultury a jednání, sleduje rozdíly mezi idejemi, normami a praxí a tím odhaluje strukturální a mocenské souvislosti v dané lokalitě (Abu Ghosh, et al., 2007).

Zúčastněné pozorování není jedinou technikou sběru dat, která se v etnografii používá. Etnograf může dále vytvářet data na základě formálních i neformálních rozhovorů s aktéry výzkumu, analyzovat oficiální i soukromé dokumenty, vizuální záznamy nebo předměty materiální kultury (Abu Ghosh, et al., 2007). Etnografie je současně metodou i žánrem.

Ve svém výzkumu jsem sledovala několik rovin spojovaných tematikou aktivního stárnutí, a to expertní vědění o fenoménu stárnutí a vlivu aktivity na tento proces, praxe centra, jež přetavovalo dominantní diskurz do konkrétních praktik a aktivit nabízených

klientům, a v neposlední řadě klienty samotné a jejich každodennost zažívanou v centru i mimo něj. Svoje data jsem vytvářela pomocí zúčastněného pozorování v kulturním a vzdělávacím centru pro seniory a po celou dobu svého pobytu v tomto terénu jsem si vedla terénní poznámky. Ty měly nejprve podobu tzv. jottingu, tedy krátkých heslovitých poznámek, které jsem si zapisovala do sešitu nebo mobilního telefonu. Při potřebě zaznamenat si více informací ve velmi krátké době jsem využívala i diktafonu. Tyto poznatky jsem později rozepisovala do „zhuštěného popisu“. Zhuštěný popis do detailu zaznamenává podobu terénu, každodenní zkušenost i interakce aktérů (Madden, 2010).

Dále jsem s aktéry vedla formální i neformální rozhovory. Rozhovory neformálního charakteru byly často součástí našich každodenních rozmluv v centru, ať už na jednotlivých kurzech a seminářích, na akcích pořádaných centrem nebo na společných cestách do i z centra. Nejčastěji jsem tento druh rozhovorů uskutečňovala v místní „kavárničce“, místě s několika stolky poblíž recepcce. Zde se klienti centra pohybovali vždy před semináři či po nich a rozmlouvali o různých tématech nad šálkem kávy. Protože jsem v centru byla vždy viditelně nejmladší, aktéři často navazovali kontakt se mnou a zajímali se, kdo jsem a proč jsem právě tam. Tato zdánlivě výhodná výchozí pozice se mnohdy však ukázala jako pravý opak. O tom však více pojednávám v části o reflexi výzkumu.

Kromě neformálních interakcí s aktéry jsem prováděla formální rozhovory, které probíhaly vždy po předchozí domluvě. K těmto rozhovorům jsem bohužel přistoupila v době, kdy bylo kvůli pandemii COVID-19 vzdělávací centrum nuceno své aktivity přesunout do online prostoru. Navazování kontaktu s potenciálními informátory tak bylo o to složitější, protože bylo odkázané na proaktivní přístup klientů centra. Nadále jsem navštěvovala semináře i kurzy, nyní vedené online, kde jsem klienty informovala o možnosti podílet se na mém výzkumu. Přímé oslovování klientů nebylo kvůli GDPR a zásadám centra možné. Zpočátku bylo navazování kontaktů velmi těžké i proto, že z velké většiny byli účastníci online seminářů jiní lidé než ti, s nimiž jsem se potkávala v centru. Po provedení několika prvních rozhovorů se ale situace zlepšila a dostávala jsem tipy na přátele a známé daných informátorů, kteří mají o rozhovor také zájem. Vzhledem k situaci jsem všechny rozhovory vedla online pomocí aplikací Google Meet nebo Skype a po telefonu. Kromě klientů centra jsem rozhovory prováděla i se zástupci lektorů a vedení centra. Rozhovory byly narativní i polostrukturované. Zpravidla jsem začínala otázkou, jak se informátoři dostali do daného centra a nechala je vyprávět. Následně jsem měla připravený set témat, o nichž jsem chtěla s informátory pohovořit, ale nechávala jsem si prostor pro otázky, která vyvstávaly v průběhu rozhovoru. Všechny rozhovory jsem si se

souhlasem informátorů nahrála na diktafon a následně doslovně přepsala pro účely pozdější analýzy. Všechny prepisy rozhovorů a terénní zápisky jsem posléze kódovala pomocí softwaru Atlas.ti.

Současně s terénním výzkumem jsem pracovala i s oficiálními dokumenty k problematice stárnutí v českém i mezinárodním prostředí. Analyzovala jsem dokumenty vydávané Evropskou komisí a Světovou zdravotnickou organizací, grantové výzvy k podpoře cílové skupiny 55+, expertní studie, vládní legislativy, které rámuji širší kontext, k němuž se centrum nutně vztahovalo. Na straně druhé jsem analyzovala dokumenty produkované samotným centrem jako časopis na podporu aktivního stárnutí, ale i brožurky, výroční zprávy, letáky a newslettery zasílané seniorům na týdenní bázi a informující je o současné situaci a nabídce vzdělávacího centra. To mi zpětně napomáhalo se lépe orientovat v terénu a tříbit výzkumné otázky.

Lokalita a účastníci výzkumu

Ve svém výzkumu jsem se zajímala o aktivní stárnutí v praktikách starších osob, na něž je podpora aktivizace ze strany organizací i státu mířena, kulturní a vzdělávací centrum pro seniory se tak pro můj výzkum zdálo jako vhodný terén. Při výběru takového centra jsem zohledňovala širší nabídky aktivit, jež byly nabízeny klientům, stejně jako podporu stárnutí a seniorů v dané části Prahy. Po poradě se svojí školitelkou jsem jedno takové centrum na území Prahy vybrala a na konci srpna 2019 jsem zkontaktovala jeho vedení a brzy na to vstoupila do terénu. Centrum svým klientům nabízí širokou paletu aktivit, kde najdeme jak ty běžnější, jako jsou fyzické aktivity, výuka práce na počítači, výuka jazyků nebo frontální přednášky o cestování, stravování, zdraví, vztazích apod., tak i tvůrčí aktivity, jako je malování, pěvecký sbor, možnost drobného zahradničení, nebo setkávání se ke hraní her či diskusím nad současnými tématy ve společnosti.

Hasmanová Marhánková (2010, p. 218) uvádí, že pro centra pro seniory je aktivita typicky definována „*skrze celoživotní vzdělávání a pohybové aktivity*“.¹ Centrum se

¹ Celoživotní vzdělávání a pohybové aktivity jsou často součástí definic aktivity v centrech pro seniory. Je nicméně důležité dodat, že tyto definice často přímo navazují na to, co je zrovna v rámci politiky stárnutí podporováno. Tohoto faktu jsem si sama povšimla, až ke konci svého výzkumu, kdy došlo k přelomu období dvou výzev na podporu aktivního stárnutí ze strany EU, tzn. skončila podpora projektů ke grantové výzvě na

z vlastní definice na svých webových stránkách hlásí k podpoře aktivního života seniorů a za tímto účelem realizuje několik dlouhodobých projektů. V činnosti centra je tak inkorporovaná rétorika, která spojuje zdravý životní styl s (nejen fyzickou) aktivitou. Většina aktivit a akcí je zde pro seniory zdarma² a dojíždějí sem lidé z různých částí Prahy, příležitostně i z jiných oblastí České republiky. Vzdělávací a kulturní centrum pro seniory funguje jako prostředník mezi státními institucemi i nadnárodními organizacemi a staršími lidmi a přetavuje ideu aktivního stárnutí v konkrétní lokální aktivity, jichž se lidé účastní a na nichž se podílejí. Klienti centra s aktivitami nadále pracují, hodnotí je, přetvářejí, a mnohdy vytvářejí praxe, které tyto aktivity přemostují i mimo vzdělávací centrum. Městská část hl. m. Prahy, kde se centrum nachází, se v otázce stárnutí věnuje oběma „stranám mince“ problematiky stárnutí – jak pokračující participaci starších osob ve společnosti, kam spadají i vzdělávací a volnočasové aktivity, tak i péči. Tyto dimenze se prolínají v projektech, kdy aktivní senioři jako dobrovolníci pomáhají fyzicky či zdravotně znevýhodněným seniorům.

Můj terénní výzkum probíhal přibližně od konce srpna 2019 do dubna 2021 s delší šestiměsíční přestávkou od března do srpna 2020, kdy jsem ze studijních důvodů nepobývala na území ČR. V této době zároveň propukla pandemie COVID-19, která zapříčinila velká omezení v rámci vládních nařízení a zásadně ovlivnila i podobu terénu po mém návratu. V září 2020 bylo sice kulturní a vzdělávací centrum pro seniory ještě otevřené, ale fungovalo již ve zvláštním režimu, který se dotkl i mého pobytu v něm. Vládní restrikce upravovaly podmínky shromažďování osob do určitého počtu lidí stejně jako chování v rámci takového setkávání. V této době jsem se seminářů i kurzů po předchozí domluvě s vedením centra nezúčastňovala, abych neohrožovala zdraví klientů centra. Zároveň jsem ale od terénu nebyla odtržena úplně, protože mnoho kurzů se brzy spustilo v online prostředí, a já opět navázala na navštěvování aktivit pořádaných centrem.

Přestože mnoho seminářů a aktivit centra se pouze přesunulo do online prostoru, terén se významně proměnil. Klienti centra, jeho lektoři i vedení čelili novým výzvám, řešili nová témata a nové životní situace. Kromě technické podpory a zvýšené nabídky vzdělávání v oblasti práce s technologiemi jsem zaznamenala i častější diskuse na téma

roky 2019-2020, a započala v platnost vešla výzva nová na roky 2021-2022. Ta mimo jiné zdůrazňuje důležitost empowermentu starších osob z části na úkor celoživotního vzdělávání (například neobsahuje podporu výuky jazyků).

² Zdarma jsou aktivity především díky finanční podpoře z grantů Evropské unie. Z těchto grantů se pak pokrývá z části chod centra i odměny lektorům v centru, ať už se jedná o profesionály či dobrovolníky z řad klientů centra. Bezplatnost těchto aktivit je zároveň podmínkou pro získání takového grantu, čímž je zajišťována dostupnost aktivit finančně znevýhodněným starším osobám.

sociální izolace a psychického zdraví. Zároveň se skupina seniorů, kteří pravidelně využívali aktivit centra před pandemií, výrazně proměnila a na online aktivitách jsem se setkávala často s úplně novými lidmi. Tento fakt částečně narušil kontinuitu mého výzkumu a ukázal se obzvláště důležitý v momentě, kdy jsem začínala s plánovanými rozhovory. V této době jsem se cítila, jako bych znovu vstupovala do terénu a musela si znovu budovat důvěru ze strany klientů.

Klienti centra, s nimiž jsem se pravidelně setkávala a stali se mými informátory, tvořili poměrně rozmanitou skupinu osob. Do centra je přiváděly nejrůznější okolnosti a jejich životní cesty byly velmi různorodého charakteru. Přesto však měli několik charakteristik společných. Převážná většina z nich byli vysokoškolsky vzdělaní lidé ve věku mezi 55 až 79 lety, s relativně dobrým zdravotním stavem a dobrým socioekonomickým zázemím. Této pravidelnosti si všímá i Hasmanová Marhánková (2010), která upozorňuje na to, že aktivní stárnutí je často spojené s životním stylem privilegované střední třídy. Podle Hendrickse a Hache (2006) je pak možné aktivní stárnutí vnímat jako součást ideologie, která legitimizuje třídní hierarchie.

V době, kdy jsem pravidelně navštěvovala kulturní a vzdělávací centrum osobně, jsem se setkávala s řadou klientů, z nichž některé jsem potkávala pravidelně. Ti se pak stávali mými informátory a na seminářích či akcích centra jsme navazovali neformální rozhovory, které významně přispívaly mé orientaci v terénu a formulaci základní problematiky mé práce. Většina z nich byli klienty centra již po několik let, a já jsem tak neměla důvod předpokládat, že by se to během mé půlroční absence v centru mělo měnit. Z toho důvodu jsem si nezajistila kontakt na tyto seniory a po mém návratu do centra v době pandemie jsem většinu z nich již nepotkala. Polostrukturované rozhovory jsem proto vedla s lidmi, s nimiž jsem se seznámila až na online seminářích ve druhé etapě mého výzkumu. Přestože bych se dnes již zachovala jinak, hodnotím tuto zkušenost pozitivně. Díky pandemii se v mém výzkumu otevřela nová témata a měla jsem možnost porovnání života před a během pandemie, tedy ve ztížených podmínkách. Nyní bych ráda krátce představila své hlavní informátory, kteří si na mě vyhradili čas k polostrukturovaným rozhovorům.

Mými hlavními informátory bylo celkem 8 klientů vzdělávacího centra ve věku mezi 58 a 72 lety, mezi nimi 6 žen a 2 muži. Se všemi informátory jsem se domluvila na anonymně a jména, která zde uvádím, jsou smyšlená. V textu vystupují jako Eliška, Marta, Denisa, Dana, Josef, Karel, Eva a Markéta. Dále zmiňuji dalších 5 klientů, s nimiž jsem v první části svého výzkumu v centru trávila více času, ale po mém návratu do terénu jsem

se s nimi již nesetkala, a neměla jsem tak příležitost s nimi provést rozhovor. Pro potřeby této práce jsou zde uvedeni jako Stela, Žaneta, Petra, Milena a Vladislav. Mimo klienty centra jsou mezi účastníky i 3 zástupkyně zaměstnanců centra, Tereza a Klára, které centrum vedou, a Johanka, jež se stará o recepci centra.

Paní Elišce je 60 let, je vysokoškolsky vzdělaná a stále pracuje. Práci tráví přibližně 7 měsíců v roce a zbylý čas se snaží procestovat. Protože je žije sama, může si svůj čas organizovat podle sebe. Bydlí ve vlastním domě v Praze a příležitostně hlídá svoje vnoučata. Paní Eliška se ráda učí nové věci a dle vlastních slov je jí „všude dost“. V centru jsme se potkaly na kurzu žonglování.

Paní Martě je 69 let a žije ve vlastním bytě se svým manželem. Má vysokoškolské vzdělání a nyní nepracuje, ale ráda by to změnila. Dle vlastních slov by chtěla alespoň dobrovolničit, protože vnímá, že může společnosti ještě něčím přispět. V hledání další práce ji částečně omezuje zhoršený zdravotní stav. Její dcera žije s rodinou v zahraničí, což ji motivuje ke studiu cizího jazyka v jazykové škole.

Paní Denise je 67 let a v minulém režimu nemohla studovat vysokou školu. Protože celý život pracovala ve firmě svého bývalého muže, přišla po rozvodu kromě bydlení i o práci. Nyní si přivydělává ke svému důchodu. Paní Denisa žije se zdravotními obtížemi a je nucena omezovat sociální kontakt se svými přáteli. Syn s rodinou žije daleko a vídají se poměrně málo. V centru po rozvodu našla kýženou podporu vrstevníků a nové přátele a v současné době tam vede jeden ze seminářů.

Josef a Dana jsou manželé. Paní Daně je 70 let a panu Josefovi 72 let a oba dosáhli vysokoškolského vzdělání. Mají děti, které bydlí nedaleko. Manželé žijí ve vlastním domě se zahradou, kde pár v době pandemie trávil velkou část svého času. Oba jsou v rámci centra velice aktivní, pan Josef vede jeden ze seminářů v kulturním a vzdělávacím centru a paní Dana je již 15 let ve sboru centra. Pár se často objevuje na akcích centra i na fotografiích propagačních materiálů. Dle vlastních slov je centrum jejich druhou rodinou. Ke svému důchodu si čas od času přivydělávají.

Panu Karlovi je 74 let a vystudoval vysokou školu. Nyní je rok bez práce, což nese těžce, protože byl celý život zvyklý mít více zaměstnání najednou. Zajímá se o technologie a příležitostně si svými znalostmi v tomto oboru přivydělává. Žije s manželkou ve vlastním bytě v Praze. Kromě bytu vlastní i chatu, kde s manželkou tráví část svého času. Syn žije s rodinou v zahraničí, dcera nedaleko. Dle vlastních slov se těší dobrému zdraví. Pan Karel se často vídá se svými dlouholetými přáteli a v centru není primárně kvůli sociálnímu kontaktu.

Paní Eva je se svými 58 lety nejmladší účastnicí mého výzkumu. Žije s manželem v pronajatém bytě a má jednoho syna, který žije nedaleko. Přivydělává si ke svému invalidnímu důchodu. Ze zdravotních důvodů nemůže vykonávat další zaměstnání, ačkoli by ho z finančních důvodů uvítala. V centru hledá především naplnění svého volného času.

Paní Markétě je 61 let a je vysokoškolsky vzdělaná. Pracuje jako státní zaměstnanec a dle vlastních slov jí zbývá dostatek volného času na vlastní aktivity. Je rozvedená a příležitostně se stará o svou vnučku. Markéta se po rozvodu cítila osaměle, a proto zamířila do centra, kde si našla nové přátele. V současné době se nezúčastňuje online seminářů a kurzů, protože jí dle vlastních slov nenahrazují dostatečně sociální kontakt. Více času tráví se svou rodinou, která žije nedaleko.

Výše zmíněné aktéry považuji za své hlavní informátory. Většina z nich nenavštěvuje pouze mnou sledované centrum, ale účastní se i dalších aktivit, které nejsou vždy určeny pouze pro seniory. Všichni aktéři sebe samé považují za více či méně aktivní.

Co se týče genderového aspektu ve výzkumu, kulturní a vzdělávací centrum navštěvovali shodně ženy i muži. Žen bylo viditelně více, nicméně téměř v každém kolektivu se objevil alespoň jeden muž. Výjimkou byly kurzy pletení nebo ranní jóga. Důvody pro větší množství žen mezi návštěvníky centra může být vícero. Tento genderový nepoměr může korespondovat s průměrně vyšším věkem, jehož se ženy dožívají, nebo s odlišným přístupem k péči o své zdraví (jako kontinuum péče o druhé). K jakýmkoli závěrům v kontextu genderového aspektu centra však nemám dostatečná data.

Reflexe výzkumu

V etnografickém výzkumu má reflexe významné postavení. Podle Stöckelové a Abu Ghoshe (2013) je tato praxe nutností, má-li být etnografie jako výzkumná praktika plodná. Etnograf stále znovu „vynalézá“ způsob svého vědeckého směřování, což znamená, že si musí neustále udržovat určitý odstup, zpochybňovat způsoby své práce v kontextu daného terénu a podle potřeby je aktualizovat. Samotný výzkumníkův pobyt v terénu je zásahem do každodennosti aktérů a je třeba si být této skutečnosti vědom. Vedle vlastní pozice v terénu musí výzkumník reflektovat také jeho situovanost a

„interpretativní povahu všech sociálních vztahů“ (p. 19). Reflexe výzkumu se pak promítá jak v samotném pobytu v terénu, tak i v průběhu konstrukce dat, jejich analýzy i psaní.

Do terénu jsem vstupovala jako „outsider“. V té době jsem byla třiadvacetiletou studentkou a kulturní a vzdělávací centrum pro seniory jsem nikdy předtím nenavštívila. S tématem, kterým jsem se plánovala zabývat, jsem byla rámcově seznámená z odborné literatury. Při mém pobytu v terénu hrál můj věk od prvního dne významnou roli. V centru jsem byla mladší než všichni zaměstnanci centra, lektori i klienti. Zpočátku tedy samotná má přítomnost v centru vyvolávala u aktérů otázky po mojí identitě a účelu mého pobytu. Klienti centra se mnou často navazovali kontakt sami od sebe, aby získali odpovědi, ale po ukojení své zvědavosti se obraceli zpátky do svých skupinek a o pokračování konverzace mnohdy nejevili zájem. Tento jev jsem si dlouho interpretovala jako počáteční nedůvěru ke mně jakožto výzkumníkovi a nové osobě v centru. Až mnohem později jsem si uvědomila, že kromě výše zmíněných rolí mi byla přiřazena i role zástupce ostatní „společnosti“ či zástupce „mladých“. Často jsem se setkávala i s údivy aktérů, že se o tuto problematiku ve svém věku zajímám.

Postupem času se prvotní nedůvěra aktérů vůči mně zmírnila a byla jsem přijímaná do diskusí na nejrůznější témata. Moje pozice „zástupce ostatní společnosti“ mi však zůstala. V debatách o přístupu společnosti k seniorům jsem se několikrát stala příkladem toho, že „senioři nejsou mladým lidem tak úplně ukradení“³. Jakožto zástupce jiné generace se mě ptali se na můj názor například v otázkách partnerských vztahů, lidských hodnot, vnímání různých skupin ve společnosti apod. Dále jsem si všimla, že aktéři měli čas od času pocit, že svou pozici přede mnou musejí obhajovat. To utvrzovali otázkami typu, zda se už těším na stáří a jestli bych se chtěla mít jako oni, což bylo následováno výčtem výhod života v seniorském věku. Na věkový rozdíl bylo upomínáno i žertovnými poznámkami jako: „*Nechte ji, tomu ve svém věku ještě nemůže rozumět,*“ nebo „*Na to jste, Pavlínko, ještě mladá*“.

S nastalou pandemií viru COVID-19 od března 2020 přišla i proměna zkoumaného terénu. Veškeré aktivity centra se přesunuly do online prostoru během několika týdnů ve snaze nepřerušovat chod centra v důsledku pandemie. Tato proměna prostředí s sebou přinesla i proměnu účastníků mého výzkumu, jak jsem zmínila výše. Klienti centra byli na tuto situaci různě technicky i znalostně vybavení a museli se mnohdy potýkat s velkými obtížemi, které pro ně přechod do online prostoru představoval. Centrum na tuto situaci

³ Převzato z terénních zápisků.

reagovalo zvýšeným počtem kurzů k ovládní techniky, nicméně již tyto kurzy byly podmíněny předchozí základní znalostí práce s počítačem, tabletem či mobilním telefonem. Zároveň se proměnily i kurzy samotné. S částečným odlivem klientů a příchodem nových se některé muselo centrum některé kurzy a semináře pozastavit či úplně zrušit. Naopak zde vznikl nový prostor pro setkávání klientů centra v různých diskuzních místnostech, kde se mohli scházet namísto kavárny centra. V prvních týdnech online chodu centra se na mnoha kurzech zprvu řešily především technické problémy jejich účastníků jako spouštění mikrofonů a kamer. Někteří klienti či lektori bojovali se špatným připojením během výuky, což se čas od času (dle jejich výpovědí) odráželo na jejich emočním naladění.

Pro mě jako výzkumnici byl online terén kulturního a vzdělávacího centra pro seniory velkou výzvou, s níž jsem si zpočátku nevěděla příliš rady. Svou účast na seminářích a kurzech jsem vždy předem projednávala s vedoucí centra Klárou, která místo mě domlouvala jejich návštěvu s lektory. Z důvodu dodržení stanov GDPR mi totiž centrum nemohlo poskytnout kontakty na lektory ani klienty centra samotné, protože k tomu předem nedali souhlas. Klára se tak stala prostředníkem mezi mnou a lektory. Velkým překvapením pro mě byla především proměna účastníků různých kurzů a seminářů, kdy jsem potkávala z většiny úplně nové tváře. S tím souviselo i představení sebe a svého výzkumu v úvodu všech online kurzů a seminářů, do nichž jsem se chtěla zapojit. Tato neosobní prvotní setkání pro mě nebyla velmi příjemnou záležitostí, protože jsem často mluvila k vypnutým kamerám a mikrofonům a neměla jsem možnost vidět reakce účastníků. Zároveň pozdější domlouvání rozhovorů bylo obtížnější, jednak protože jsem neměla možnost oslovovat jednotlivé účastníky zvláště před nebo po seminářích a jednak protože nabídky rozhovorů během výuky zůstávaly téměř vždy bez odezvy. Zároveň mi doba pandemie znemožnila pozorování klientů a zaměstnanců centra v době mimo kurzy a semináře a navazování neformálních rozhovorů při těchto příležitostech.

Velká část mé argumentace je založena právě na výpovědích klientů centra z polostrukturovaných rozhovorů, které jsem prováděla v době pandemie. Je tomu tak především proto, že své poznámky, otázky a prvotní úvahy založené na pozorování v terénu v první části svého výzkumu, jsem neměla možnost po svém návratu (do online prostředí) dostatečně ověřit. Vracela jsem se tedy k těmto momentům a úvahám ve svých rozhovorech s klienty i zaměstnanci centra a pokoušela se je rozklíčovat na základě jejich výpovědí. Z toho důvodu se svými etnografickými daty zacházím opatrněji.

Etika výzkumu

Svůj výzkum jsem prováděla v souladu s etickým kodexem České asociace pro sociální antropologii (2020). Během svého výzkumu jsem byla otevřená o své roli výzkumnice a postupovala jsem tak, abych žádným způsobem neohrozila účastníky výzkumu. Svým informátorům jsem vždy představila sebe a svůj výzkum a zodpověděla jsem jim všechny otázky, které mi k účelu mého pobytu pokládali. Všem participantům jsem nejprve zdůraznila, že jejich účast na výzkumu je dobrovolná a mohou kdykoliv odstoupit. Před samotnými rozhovory jsem od všech účastníků získala ústní souhlas s nahráváním pro pozdější účely přepisu. Zaručila jsem jim přitom, že se citlivé informace, které mi sdělují, nedostanou třetím stranám a že výpovědi budou anonymizovány za účelem zachování jejich soukromí a bezpečnost.

K účastníkům výzkumu jsem se snažila přistupovat co nejcitlivěji s ohledem na negativní představy o stáří v české společnosti. Již samotné představení svého výzkumu pro mne bylo výzvou, protože termín „aktivní stárnutí“, který rámuje můj výzkum, odkazuje ke stáří, tj. etapě života, v níž se mnoho participantů dle vlastních pocitů ještě nenachází. Snažila jsem se velmi opatrně zacházet i s výrazy „senior“/“seniorka“, protože jsem si byla vědoma, že někteří účastníci je mají v nelibosti. Ve své práci kritizují homogenizační přístup ke starším osobám a snažila jsem se podle toho i chovat. K participantům výzkumu jsem přistupovala individuálně a měla jsem na paměti jejich různorodé zkušenosti, potřeby a přání. Z toho důvodu jsem nepokládala všech stejný set otázek, ale brala jsem ohledy na jejich životní situaci a zkušenosti.

Ve své práci používám dokumenty vydané centrem, například výroční zprávy či časopis centra. V souladu s pravidly používání dokumentů a literatury ve své práci bych měla i tyto prameny měla uvést jako zdroj a náležitě k nim odkázat. Nicméně jsem zároveň byla vázána příslibem zachování anonymity centra a jeho zaměstnanců a klientů. Zveřejněním odkazu na jejich webové stránky bych tento příslib porušila. Materiály centra pro mě byly natolik cenným zdrojem informací, že jsem se je po poradě se svou školitelkou rozhodla zařadit, ale v zájmu zachování anonymity centra přímo neodkázat na jejich webové stránky.

Stárnutí a stáří v perspektivě sociálních věd

Antropologické výzkumy stárnutí v různých oblastech světa ukazují, že stáří a stárnutí není chápáno ve všech kulturách stejně. Definice stáří se liší v závislosti na hodnotách v dané společnosti. Kupříkladu Sarah Lamb (2020) prováděla dlouhodobý etnografický výzkum na území Indie a porovnávala přístupy ke stáří v Indii a v USA. Popisuje, že v obou prostředích má sice dlouhověkost a péče o zdraví svou tradici, nicméně se tyto dvě oblasti zásadně liší v přijímání stáří jako součásti života. Podle Lamb pro indické kultury není „hon za věčným mládím“ a „nutnost nápravy stáří“ typická. Lidé přijímají úbytek sil i příchod nemoci jako běžnou součást lidského života. Koncepce aktivního stárnutí, která se v USA i jiných oblastech západního světa těší značné oblibě, vzešla z části z biomedicíny. Ta je považovaná za objektivní a kulturně bezpříznakovou vědu. Proto byla kultura a ideologie obsažená v tomto konceptu dlouho přehlížená, říká Lamb (2014).

K podobným závěrům dochází i kolektiv hongkongských autorů (Cheng, et al., 2015), kteří přístup ke stáří a stárnutí v západním světě souhrnně nazývají „anti-ageing optimismem“. Ten je podle nich specifický představou „věčného mládí“ a bojem se stárnutím jako problémem populace. Stárnutí je tedy implicitně i explicitně (v médiích) představováno jako něco negativního, co je třeba zmírnit, či v ideálním případě zastavit. „Anti-ageing optimismus“ je manifestací pozitivně oceňovaných hodnot neoliberálních společností, kam patří i zdraví člověka a individuální zodpovědnost za život každého jedince. Oproti tomu je pro kultury Asie podle autorů typická harmonie, sebezpřijetí a determinismus. Boje se stářím není třeba a z toho důvodu se podle Cheng et al. (2015) aktivní stárnutí a obdobné koncepty v asijských kulturách neuchytily. Koncept aktivního stárnutí vznikl jako reakce na potřeby států v důsledku demografických změn⁴ a odráží právě hodnoty západních společností, které kladou důraz na výkonnost, efektivitu, aktivitu a samostatnost.

V sociálních vědách existuje vícero definic stáří, kdy některé zvýznamňují chronologický věk člověka a jiné hodnotí více dimenzí jako zdravotní stav a potřebu péče či míru zapojení do společnosti. Helena Haškovcová ve své uznávané práci *Fenomén stáří*

⁴ Demografickými změnami myslím především stárnutí populace, tedy jev projevující se zvyšováním procentuálního zastoupením starších lidí (65+) v populaci států a je způsoben jednak prodlužující se průměrnou délkou života a jednak poklesem porodnosti v daném regionu. V současnosti je stárnutí populace pozorováno v mnoha státech Evropy, včetně České republiky (Tomeš, et al., 2017).

(2010) rozděluje stáří do tří kategorií. Jsou jimi rané stáří, vlastní stáří a dlouhověkost. Rané stáří nebo také vyšší věk se podle Haškovcové (2010) vztahuje k období mezi 65-74 lety života. Jedná se o tzv. mladé seniory („young old“), kterým se s odchodem do důchodu sice zásadně zvyšuje podíl volného času, jímž disponují, ale zároveň mají ještě dostatek energie a často i prostředků k naplňování svých přání potřeb. Vágnerová (2007) ztotožňuje tuto etapu života s tzv. třetím věkem, kdy jsou sice patrné změny způsobované stárnutím, ale ještě „nemusejí být tak velké, aby staršímu člověku znemožňovaly aktivní a nezávislý život“ (Vágnerová, 2007, p. 299).

Vlastní stáří je období mezi 75-84 lety života. Stejně jako v předchozím období i zde jsou možnosti a schopnosti lidí velmi rozličné, nicméně je to období více spojované s úbytkem fyzických sil než to předchozí. Zatímco u mladých seniorů je podle Haškovcové (2010) hlavním tématem odchod z pracovního trhu a naplňování volného času, u vlastního stáří je mnohem více přítomno téma zdravotních obtíží, nemoci nebo osamělosti.

Období od 85 let výše je označování jako dlouhověkost. Haškovcová (2010) uvádí, že období dlouhověkosti je již často spojováno s poklesem či ztrátou soběstačnosti a z něj plynoucí potřebu zabezpečení. Je důležité připomenout, že stárnutí je velmi individuální proces, který neprobíhá u všech stejným způsobem. Navíc jednotlivé etapy se prolínají a přechod mezi nimi není ostrý ani jasný. U některých osob může být přechod mezi etapami podstatně rychlejší nebo nemusí ani všemi obdobími projít (Holmerová, et al., 2014).

Lucie Vidovičová (2014) rozlišuje tři skupiny seniorů v rámci třetího věku a staví je do opozice k věku čtvrtému. První skupinou jsou mladí senioři. Ti podle ní ještě často chodí do práce a nadále se aktivně zapojují do každodenní péče o rodinu. Proto je ve společnosti obvykle ještě nevnímáme jako seniory. Druhou skupinou jsou tzv. „elitní senioři“, kteří se věnují především svým zájmům a naplňování svého volného času aktivitami. Často chodí na Univerzitu třetího věku, navštěvují centra pro seniory s bohatým programem a mají čas scházet se se svými přáteli k nejrůznějším aktivitám. Třetí skupinou jsou pak senioři tvořící „bezejmennou šedou masu“, na níž jsou podle Vidovičové mířeny politické kampaně „slibující návrat lepších časů“. Co je důležité, všechny tři skupiny seniorů zastupují tzv. třetí věk, jenž stojí v opozici ke čtvrtému věku, který není a priori definován chronologickým věkem, ale spíše proměnou ve fyzické zdatnosti a zdravotním stavu. Je charakteristický sníženou soběstačností a zvýšenou měrou křehkosti a přítomností nemoci v chronické či akutní podobě (Vidovičová, 2014). Třetí věk pracuje jako

optimisticky vyhlížející koncepcí stárnutí a staví nemoc a nesamostatnost jako něco negativního (Petrová Kafková & Sedláková, 2017).

Čtvrtý věk je v kontrastu k věku třetímu stále málo probádaným fenoménem, na což má jistě vliv i rozmanitost omezení, jež s sebou tento věk přináší. Jeho součástí může být i snížená schopnost se přímo vyjádřit ke své životní situaci. Podle Petrové Kafkové a Sedlákové (2017, p. 720) čtvrtý věk „*ztělesňuje všechny obavy ze stáří, přináší s sebou křehkost, nemohoucnost a různou míru ztráty autonomie*“. Je tak většinou tím, co běžně ve společnosti označujeme jako stáří, a je spojovaný se ztrátou autonomie a duševní svěžesti, s nemocí a disabilitou (Vidovičová & Rabušič, 2003). Strach z tohoto období života je tudíž strachem ze ztráty možnosti aktérství a dalších výše zmíněných jevů. Alternativní postoj ke čtvrtému věku zastává dánská antropoložka Lone Grøn (2016), která ve svých výzkumech ukazuje, jak jsou aktérství a zranitelnost ve vyšším věku vzájemně provázané.

Současný zájem o fenomén čtvrtého věku ve společenských vědách vykládají Petrová Kafková a Sedláková (2017) jako logický důsledek dominance aktivního stárnutí ve veřejném i akademickém diskurzu. Ten totiž zviditelňuje především aktivní mladé seniory, jež se nadále podílejí na dění ve společnosti a aktivně tráví svůj volný čas, a ty, kteří aktivní nejsou nebo být nemohou, jako aktéry zneviditelňuje. Zájem o koncept čtvrtého věku může poukazovat na jakési uvědomění si rezerv, jež využívání konceptů aktivního stárnutí a třetího věku má (Petrová Kafková & Sedláková, 2017).

Stáří jako fenomén se podle výše zmíněných definic vztahuje na jedince přibližně od 65 let věku života. Programy zaměřující se na rozvíjení možností aktivního stárnutí ve společnosti jsou často finančně podporovány z fondů a grantů vypsanych Evropskou unií. V těchto výzvách se hovoří o podpoře aktivního stárnutí u lidí starších 55 let. Mojí snahou zde ale není určit hranici stáří, nýbrž upozornit na fakt, že tento fenomén může zasahovat do věkového rozpětí 30 a více let. Starší lidé jsou velice heterogenní skupinou, a to nejen po věkové stránce, ale také co do životních zkušeností, zdravotního stavu, sociálně ekonomického zabezpečení, politických názorů či sociálních sítí (Holmerová, et al., 2013).

Virpi Timonen (2016) jako jeden z hlavních problémů idey aktivního stárnutí pojmenovává právě tuto nepozornost k socioekonomickým rozdílům, věku, fyzické zdatnosti nebo genderu. V rámci státních politik jsou vytvářeny jednotné podmínky a doporučení pro všechny, jako by měla existovat jedna homogenní skupina stárnoucích osob, k níž dokumenty odkazují. Stárnutí je ale podle mnoha autorů (Higgs a Jones, 2009;

Holmerová, Ferreira et al., 2012; Petrová Kafková, Sedláková, 2017; Vidovičová 2005; Walker 2006) životním procesem naplněným jedinečnými zkušenostmi každého jedince, které závisí a odvíjejí se od výše zmíněných faktorů a mnoha dalších. Takováto homogenizace seniorů vede pouze k upřednostňování těch, kteří mohou dostat představě o ideálním průběhu této etapy života, a zneviditelňování těch, kteří nikoli (Timonen 2016).

O tématu homogenizace seniorské populace jsem se dočítala v materiálech, které mi poskytla vedoucí centra Tereza. Podle ní i dalších zaměstnanců centra bylo jedním z cílů vydávání časopisu rozšiřování povědomí o různosti zkušeností, možností, názorů a hodnot mezi seniorskou populací v centru i mimo něj. Ve výroční zprávě kulturního a vzdělávacího centra z roku 2019 jsem se dočetla:

„Starý je ten, kdo se jako starý prezentuje, nebo ten, kterého za starého označí nebo zvykově vnímá společnost. Mnoho lidí prožívá rozpor „Proč mě považují za starého, já se tak necítím.“ Ve společnosti nejsou dostatečná opatření k tomu, aby označení za starého v sobě nemělo diskriminační vyloučení. Dlouhodobě pracujeme na tom, aby stáří nebylo ve společnosti vnímáno negativně. Stáří je různé a tuto různost musíme znát a respektovat.“⁵

Upozorňují tak na rozpor mezi tím, jak člověk vnímá sebe samého a jak ho může vnímat ostatní společnost na základě jeho vzhledu. Tento rozpor souvisí s tzv. biologizací stáří, kdy na základě biologických znaků stárnutí vzniká představa „typického starého člověka“, kterého je snadné zařadit. Právě tyto soudy na základě fyzického vzhledu stojí v základu stereotypizace a diskriminace (nejen) starších osob.

V kulturním a vzdělávacím centru se k homogenizaci seniorů vyjadřovali i klienti centra, kteří v „kavárničce“ trávili čas před či po svých pravidelných aktivitách. Familiárně nazývaná „kavárnička“ dostala své jméno kvůli své velikosti. Jednalo se o čtyři stolky s židlemi, které stály podél stěny naproti recepci. Všichni příchozí, jež se zastavili na recepci, to do „kavárničky“ měli sotva tři kroky. Toto místo mělo zásadní pozici i v mém výzkumu, protože se zde scházeli klienti i zaměstnanci centra a dávali se do neformálních hovorů. Klienti zde často rozebírali novinky, které si přečetli na internetu či zaznamenali ve zprávách, a komentovali, jak se ve veřejném diskurzu mluví o stáří. Negativně vnímali

⁵ Definice stáří a přístupu k němu ze strany kulturního a vzdělávacího centra z výroční zprávy z roku 2019. Dokument je dostupný z webových stránek centra, který jsem se nicméně z důvodu anonymizace rozhodla nezveřejnit.

právě onu tendenci „házet je všechny do jednoho pytle“⁶ a přehlížet rozdíly, které mezi sebou starší lidé nepochybně mají.

„Jsou tu (ve společnosti) tací, co potřebují pomoci, co jsou nemocní a sami na to nestačí. Je dobře, že se o tom začíná mluvit a že vznikají různé iniciativy. Ale zase nejde říkat, že senior je ten starý, nemocný člověk, co už k ničemu není. To není fér k lidem, co se třeba ještě snaží pracovat nebo být aktivní. Je to komplikované jako se všemi škatulkami.“ (paní Stela, v kavárně centra k rozhovoru o stereotypních představách o stáří ve společnosti)

„To (rozdělování seniorů do kategorií) je absurdní, protože v kategorii senior jsou lidé od 55 nebo 60 do 85 nebo 90, a to je 30 let života! To je, jako by někdo vzal lidi od 0 do 30 let a dal je do jednoho pytle, že jste jedna homogenní masa. Tak to vůbec nefunguje, někdo je starý ve 20 a někdo je v 80 mentálně úplně svěží jako kterýkoliv jiný mladý člověk. A to mě nejvíc štve, že tohle klíšé se odráží i v politice a médiích a pak logicky i v tom, jak na nás kouká společnost.“ (paní Eliška, během našeho rozhovoru)

Vedoucí centra Klára mě při našem druhém setkání v centru upozornila na to, že klienti centra jsou obecně jen neradi zařazováni do určité sociální skupiny, v tomto případě seniorů. Vysvětluje si to náladou, která ve společnosti vůči stáří panuje:

„Co jsem zaslechla, tak naši senioři nemají rádi takové to „házení do jednoho pytle“, říkat, že senioři jsou takoví a takoví a dělají tohle a tohle. Člověk to bere tak, že už samotné tohle ohraničení je dost problematické. Vezměte si, jakou má stáří v naší společnosti pověst. A právě ta nálepka „důchodců“, co se honí za slevami a jsou protivní, to našim seniorům vadí. Ono není vůbec divu. Ale jasně, jsme tu „55+“, takže se tu najdou různé typy lidí. Ale obecně jsou to aktivní lidé, kteří nechtějí, aby na ně někdo koukal nějakou optikou jen proto, že jsou starší.“

Klienti centra a moji informátoři, s nimiž jsem se v terénu setkávala a posléze prováděla rozhovory, byli lidé s různým socioekonomickým zázemím, zdravotním stavem, vzděláním, sociálními sítěmi, genderem nebo věkem. Z toho důvodu se ve své práci snažím označení „senior“ užívat co nejcitlivěji.

⁶ Právě takto byla homogenizace seniorů účastníky výzkumu nejčastěji vystihována. Převzato z terénních poznámek.

Politiky potenciality⁷: Stárnutí a governmentalita

Vznik konceptu aktivního stárnutí v sociální politice

Jak bylo zmíněno v předchozí kapitole, koncept aktivního stárnutí se ve společenskovědním a veřejném diskurzu těší značné oblibě (Petrová Kafková & Sedláková, 2017). Práce zabývající se touto problematikou sahají do oblastí sociologie, antropologie, gerontologie nebo sociální práce. Abychom mohli porozumět současnému postavení konceptu aktivního stárnutí ve společenských vědách, je nutné nejprve objasnit procesy, které vedly k jeho vzniku (Hasmanová Marhánková, 2013, s. 20-21).

Problém stárnutí populace je předmětem mezinárodních jednání již od roku 1979, kdy bylo do Vídně svoláno první shromáždění k problematice stárnutí. Znovu se OSN k problematice stárnutí vrátila až v roce 1992, kdy přijala 18 zásad k postavení seniorů, jež se týkaly 5 základních oblastí, a to nezávislosti, zapojení do společnosti, péče, seberealizace a důstojnosti. Za přelomový rok ve vývoji problematiky stárnutí na mezinárodní úrovni považuje Tomeše et al. (2017) rok 1999, který OSN vyhlásila mezinárodním rokem seniorů. Při této příležitosti vznikly „*koncepční i operativní pracovní rámce, náměty pro aktivity na národní i místní úrovni*“ (2017, p. 36). Jejich důležitost spočívá především v reflexi nutnosti změnit přístupy ke stárnutí ve státních legislativách. Do této doby byly národní plány států povětšinou zaměřovány na péči, tedy důsledky stárnutí. Nové pracovní rámce měli být jakousi pobídkou k přechodu od péče k podpoře aktivního stárnutí.

Aktivní stárnutí se dočkalo své popularizace po 2. světovém shromáždění o stárnutí v roce 2002 v Madridu. Cílem tohoto setkání byla reflexe současného demografického vývoje zemí světa a vytvoření plánu, jak čelit současným i budoucím výzvám v otázce stárnutí světové populace. Na rozdíl od Vídeňského akčního plánu z roku 1982 se nový akční plán orientoval více na rozvojové země a měnicí se ekonomiky a obsahoval mechanismy hodnocení a kontroly jeho plnění na mezinárodní, státní i regionální úrovni. Aktivní stárnutí se stalo doporučovanou strategií při vyrovnávání se s důsledky demografických změn.

Madridský mezinárodní akční plán pro problematiku stárnutí (2002) sestával ze 117 konkrétních doporučení, která se dotýkala třech základních oblastí, a to:

⁷ Tento termín používá dánský antropolog H. H. Mikkelsen ve své studii *Never too late for pleasure: Aging, neoliberalism, and the politics of potentiality in Denmark* (2017).

- a) aktivní účasti seniorů na životě společnosti a na rozvoji, kde se řeší témata jako práce a stárnoucí pracovní síla, přístup ke vzdělání a znalostem, rozvoj v zemědělských oblastech, sociální ochrana a předcházení chudobě, migrace a urbanizace aj.
- b) uchování zdraví a tělesné a duševní pohody do stáří, jehož součástí je například téma rovného přístupu ke zdravotním službám nebo potřeby seniorů v oblasti duševního zdraví
- c) zajištění příznivého a podpůrného prostředí týkající se bydlení a okolního prostředí, péče a podpory jejich poskytovatelů, zneužívání a násilí nebo představy o stárnutí.

Po vydání tohoto akčního plánu byly vyzvány vlády účastnických států OSN, aby se řídily danými doporučeními a zařadily je do svých programů. Česká republika nebyla výjimkou a v květnu 2002 začlenila tyto principy do Národního programu přípravy na stárnutí populace na období let 2003 až 2007. Od vydání tohoto dokumentu se aktivní stárnutí stalo součástí strategií při vyrovnávání se s důsledky demografických změn v každém následujícím období⁸ a po roce 2012, jenž byl vyhlášen Evropským rokem aktivního stárnutí a mezigenerační solidarity, byl tento koncept uveden dokonce v názvu samotného dokumentu⁹ (Tomeš, et al., 2017).

V současnosti je platná Strategie přípravy na stárnutí společnosti 2019-2025¹⁰. Podle informací Hospodářské komory ČR došlo ke změně názvu, protože se nově tato strategie nezaměřuje pouze na podporu aktivního stárnutí, ale upozorňuje i na potřebu celospolečenské proměny, která se týká i empowermentu seniorů, udržitelnosti péče (nově se má zvýšená pozornost věnovat například i neformálním pečujícím) nebo fungování veřejného prostoru.

⁸ Národní program přípravy na stárnutí na období let 2008 až 2012 dostupný z: <https://www.mpsv.cz/narodni-program-pripravy-na-starnuti-na-obdobi-let-2008-az-2012-kvalita-zivota-ve-stari->

Národní akční plán podporující pozitivní stárnutí pro období let 2013 až 2017 dostupný z: https://www.mpsv.cz/documents/20142/372809/NAP_311214.pdf/0cc270fa-dbf9-fcd5-93d6-5e7b0e9376b2.

⁹ Národní akční plán podporující pozitivní stárnutí pro období let 2013 až 2017.

¹⁰ Dostupný z webu Hospodářské komory České republiky, zde: <https://www.komora.cz/legislation/72-19-strategie-pripravy-na-starnuti-spolecnosti-2019-2025-t-6-6-2019/>

Aktivní stárnutí jako „dobré“ stárnutí – strukturální rámec problematiky

V dokumentech vydaných Světovou zdravotnickou organizací (WHO), OECD nebo Evropskou komisí, které se často stávají podklady pro státní legislativy, můžeme najít různé definice aktivního stárnutí, respektive toho, co je v rámci konceptu považováno za klíčové, jak je definována aktivita a co má aktivní stárnutí v praxi řešit. Jak upozorňuje Walker (2002), v proměnlivosti užívání tohoto pojmu spočívá nebezpečí, že se aktivní stárnutí stane jakýmsi sloganem, který zastřeší, co je právě třeba. Všechny definice se ale v jednom bodě shodují, obsahují totiž představu vztahu mezi spokojeným stářím a aktivitou. V rámci státních a nadnárodních politik se aktivní stárnutí jeví jako forma narativu, v níž jsou představována tvrzení o realitě a společenská pravidla, s jejichž pomocí se *„privilegované vědecky zakotvené formy vědění snaží prezentovat svůj světonázor jakožto univerzální, a tedy platný pro celou společnost“* (Powell, 2006, s. 5). Antropologické výzkumy (zmněné v kapitole Stárnutí a stáří v perspektivě sociálních věd) nicméně ukazují, že tyto narativní formy jsou kulturně specifické a odrážejí hodnoty neoliberálně nastavené západní společnosti.

Nejčastěji citovaná definice aktivního stárnutí je od Světové zdravotnické organizace. Ta v roce 2002 vydala dokument s názvem *Active Ageing: A Policy Framework*, jehož součástí bylo představení konceptu aktivního stárnutí jako strategie vyrovnávání se s demografickými změnami ve světě. Aktivní stárnutí WHO definuje jako proces *„co nejlepšího využití příležitostí pro zdraví, participaci a bezpečnost ke zlepšení kvality života lidí v průběhu stárnutí“* (World Health Organization, 2002, p. 12). Význam slova „aktivní“ se v tomto případě nedotýká pouze fyzických schopností starších osob a jejich účasti na pracovním trhu, ale odkazuje k přetrvávající participaci v sociální, ekonomické, kulturní i občanské sféře. Lidé se s ohledem na své potřeby, přání a fyzické, psychické i sociální možnosti mají nadále podílet na dění ve společnosti, zatímco jsou jim poskytnuty odpovídající podmínky a bezpečí. (World Health Organization, 2002)

Koncept aktivního stárnutí definovala Světová zdravotnická organizace na konci 90. let ve snaze nahradit „zdravé stárnutí“ novějším a více inkluzivním termínem a zároveň upozornit na další faktory kromě péče, které ovlivňují kvalitu stárnutí. Jde především o posun z orientace na péči k orientaci na práva stárnoucích osob, čímž je zbavuje oné pasivní role, jež jim byla se zdravým stárnutím připisována (Boudiny & Mortelmans, 2011). S prodlužováním lidského života a stárnutím evropské populace vyvstala potřeba

redefinovat představy o stárnutí ve společnosti. Koncept aktivního stárnutí navazuje na starší koncepty jako úspěšné stárnutí¹¹ (Rowe & Kahn, 1997) nebo produktivní stárnutí¹² (Bass a Caro, 2001; Butler 2009; Butler 2010). Všechny tyto koncepty se shodně snaží zpochybnit představu stáří jako doby úpadku a pasivity. Snaží se uchopit tuto životní etapu novým, pozitivním způsobem. Shodně obsahují představu o ideálním průběhu této etapy, resp. o ideálním přístupu ke stárnutí, k němuž je možné lidi podněcovat a vést (Hasmanová Marhánková, 2013).

Aktivní stárnutí jako součást neoliberální ideologie a kultu individualismu

„Primárním hlediskem (v přístupu ke stáří) by mělo být vědomí odpovědnosti každého jedince za svůj život a respekt k jeho potřebám.“¹³

V rámci konceptu aktivního stárnutí je namísto nemoci a úbytku sil ve stáří zdůrazňován potenciál starších osob, které jsou podněcovány k jeho využívání prostřednictvím účasti na pracovním trhu, dobrovolnictvím či participací na dění ve společnosti. Přijetím tohoto konceptu do legislativ vznikají politiky, které dánský

¹¹ Koncept úspěšného stárnutí formulovali Rowe a Kahn (1997) na základě tří komponentů, které obsahuje. Jsou to nízká pravděpodobnost nemoci a s ní spojené disability, vysoká kognitivní a psychická funkční způsobilost, a aktivní zapojení do života. Tyto tři komponenty nezasahují pouze do individuální úrovně stárnutí, ale odkazují i k podmínkám života starších osob ve společnosti. Jak autoři tvrdí, všechny tři komponenty jsou vzájemně v hierarchické pozici. Úspěšné stárnutí je více než absence nemoci a disability a více než zachování si kognitivních a psychických funkcí, ale právě třetí komponent, aktivní zapojení do života, je to, co činí stárnutí plně úspěšné. (Rowe & Kahn, 1997).

¹² Koncept produktivního stárnutí pochází z prací Roberta Butlera, kde se objevuje již v 60. letech. Stejně jako úspěšné stárnutí prošel i tento koncept značnými změnami a na přelomu století byl stejně jako aktivní stárnutí zmiňován v dokumentech WHO a OSN. Podle Butlera (2010) produktivní stárnutí neodkazuje pouze k placené produktivitě starších osob, jíž je myšlena aktivita na pracovním trhu, ale také k produktivitě neplacené, pod níž spadá dobrovolnická činnost, přispívání rodině a komunitě a obecně aktivity obohacující život vlastní i druhých. Bass a Caro (2001, s. 40) nahlízejí na produktivní stárnutí z poněkud materialističtější perspektivy, když produktivitu definují jako jakoukoliv činnost, která přispívá k vytváření společensky ceněného zboží a služeb. Robert Butler (2009) se proti podobnému chápání konceptu vymezuje a tvrdí, že produktivita se primárně nevztahuje k formální práci. Naopak, produktivitou je jakékoli přispění konstruktivním vztahům ve společnosti, a tedy i člověk, který je upoután na lůžko, může být produktivní ve smyslu pomoci svým pečovatelům. Tím, že se o sebe člověk stará, je produktivní (Butler 2009).

¹³ Z výroční zprávy kulturního a vzdělávacího centra pro rok 2019. Dokument je přístupný z webových stránek kulturního a vzdělávacího centra, které nicméně jsem se nicméně z důvodu anonymizace centra rozhodla nezveřejnit.

antropolog Mikkelsen (2017) nazývá politikami potenciality. Podle něho se „*uvědomění si vlastního potenciálu jakožto součást západního paradigmatu neustálého sebezvoje stalo morálním imperativem*“ (Mikkelsen, 2017, p. 646). Tímto paradigmatem západních společností je neoliberalismus a jedinec žijící v neoliberální společnosti je povinen usilovat o vlastní seberealizaci a rozvíjet lepší verzi sebe samého (Mikkelsen, 2017). Tomu, že žijeme v době neoliberalismu, podle Hejnala (2014, p. 33) nasvědčuje například velký vliv nadnárodních korporací, dekonstrukce sociálního státu, technokratické a ekonomizované formy vlády aj.

Loïc Wacquant (2001) definuje neoliberalismus jako politický projekt, který se vyznačuje úsilím přebudovat stát, je „revolucí shora“. Podle Wacquanta má neoliberalismus 4 pilíře: ekonomický, sociální, kulturní a trestní. V rámci ekonomického pilíře nachází snahu o úplné odstranění regulace ekonomiky a redistribuci zdrojů na základě tržní logiky. Sociální pilíř neoliberalismu se pojí s disciplinační sociální politikou, v jejímž jádru stojí přechod od ochrany a péče (welfare) k sociální podpoře podmíněné dodržováním specifických pravidel (nejen) v rámci zaměstnání (workfare) (Hejnal, 2014). Aktivita je v tomto kontextu ideálem, kterého se má každý jednotlivec snažit dosáhnout a skrze aktivní stárnutí dojít seberealizaci. Kulturní pilíř neoliberalismu se vztahuje k individuální zodpovědnosti za život, jaký žijeme (Wacquant, 2001). V kontextu aktivního stárnutí se individualismus projevuje zodpovědností každého z nás především za své zdraví, a tudíž i podobu našeho stárnutí a stáří.

Oficiální dokumenty prezentující aktivní stárnutí jako vhodnou strategii vyrovnávání se s demografickými změnami¹⁴ pracují v souladu s touto představou individuální zodpovědnosti. Apel na zodpovědnost jednotlivců za vlastní zdraví můžeme vidět například v Manuálu aktivního stárnutí (Evropská rozvojová agentura, s.r.o., kolektiv autorů, 2012), kde najdeme jednotlivé podkapitoly věnující se zdravému životnímu stylu nazvané hesly „Hýbejte se“, „Trénujte svůj mozek“, „Buďte mezi lidmi“ nebo „Ve zdravém těle zdravý duch“. Tyto dokumenty nepředstavují stárnutí jako problém, ale právě jako příležitost pro společnost i každého jednotlivce. Díky péči o své vlastní zdraví jsou lidé nejen méně závislí na podpoře státu (Neilson, 2006), ale také jsou lépe vybaveni k využívání svého potenciálu ve prospěch společnosti (Wacquant, 2001).

Koncepty „dobrého“ stárnutí (včetně aktivního stárnutí) jsou podle Moodyho (2001) různé součásti jedné ideologie. Aby byla ideologie úspěšná, musí být přijata jako

¹⁴ Například Active Ageing: A Policy Framework (World Health Organization, 2002) nebo Manuál aktivního stárnutí (Evropská rozvojová agentura, s.r.o., kolektiv autorů, 2012).

univerzálně platná a užitečná. Idea aktivního stárnutí je prezentována jako fakt a jako vědecky ověřená „vhodná“ forma stárnutí, a tím nabývá na své přesvědčivosti. Protože se vyhraňuje proti mýtům o stáří ve společnosti (například stáří jako výhradně spojené s nemocí a nesamostatností), obsahuje též představu kýženého pokroku. Idea je zahalena v pozitivnu a je užitečná, protože nabízí cestu z demografické krize, pokud se jí podřídíme. Světová zdravotnická organizace tvrdí, že *„země si mohou dovolit zestárnout, pokud vlády, mezinárodní organizace a občanská společnost přijme zásady aktivního stárnutí a programy, které zlepšují zdraví, participaci a bezpečí starších občanů. Čas plánovat a jednat je nyní.“* (World Health Organization, 2002, p. 6). Apeluje tak na výše zmíněné aktéry, aby přijali vizi, zásady i program aktivního stárnutí v zájmu zachování standardů péče a příležitostí stárnoucí společnosti.

V politikách potenciality se tento optimisticky vyhlížející diskurz stárnutí pojí s politickými strategiemi, jak snížit náklady ve veřejném zdravotnictví a organizovat stárnoucí společnost, která čelí a v budoucnu bude čelit dalším demografickým změnám (Mikkelsen, 2017). Jedním ze zásadních biopolitických nástrojů k tomuto účelu se stala propagace „dobrého“ stárnutí a apel na péči o vlastní zdraví každého z nás (Lamb, 2014). Aktivní stárnutí tedy není pouze formou sociální politiky, ale představuje biopolitický nástroj k usměrňování stárnoucí populace. Ve svém díle *Dohlížet a trestat* představuje Michel Foucault (2000) moc jako všudypřítomnou sílu, která funguje efektivně tam, kde není vidět. Biomoc je moc spojená s tělem¹⁵ a je dlouhodobě efektivní díky internalizaci pravidel. S tím souvisí propagace „dobrého“ stárnutí, jejíž prioritou je péče o zdraví a individuální zodpovědnosti za něj každého z nás. Internalizací pravidel „správné“ péče o zdraví či „dobrého“ stárnutí je tělo disciplinováno a formováno politickou mocí, jejíž cílem je naplnění potenciálu starších osob a zlepšení celé populace (Foucault, 2000).

Moc jde ruku v ruce s věděním a internalizace disciplíny je zajišťována prostřednictvím institucí ve společnosti, které vytváří poslušná těla. Součástí disciplinace je tedy i kontrola aktivit. Tyto aktivity jsou organizovaným nakládáním s časem, prostorem i vlastním tělem (Foucault, 2000). *„V současnosti se aktivity seniorů formují skrze seniorská hnutí, kluby seniorů či řadu zájmových organizací a občanských sdružení,“* píše

¹⁵ Biomoc je charakterizovaná jako moc nad životem a pojí se s moderními způsoby vlády, které se prostřednictvím určitých postupů, dohledu a kontroly snaží o disciplinaci těl. K tomuto účelu byla klíčová proměna trestání na přelomu 18. a 19. století, které již nebylo primárně zaměřené na tělo, ale spíše na duši člověka, tedy na myšlenkové procesy a vůli. Novodobé trestání se vyznačuje omezením svobody a má jedinec nejen potrestat, ale především usměrnit a napravit. Tato disciplinace je dlouhodobě účinná díky internalizaci pravidel každého z nás (Foucault, 2000).

Ministerstvo práce a sociálních věcí¹⁶. Kulturní a vzdělávací centrum, kde jsem prováděla svůj výzkum, je jednou z takových institucí. Nabízí „vhodné“ aktivity pro své klienty, které jsou v souladu s ideou aktivního stárnutí a které podněcují účastníky k péči o své zdraví, seberozvoji a vzdělávání.

Téma individuální zodpovědnosti se v kulturním a vzdělávacím centru objevovalo nejčastěji právě při hovorech o zdraví člověka, jemuž byly věnované celé semináře. Klienti centra se zde setkávali, aby se dozvěděli informace týkající se stravování a pitného režimu nebo se učili recepty na zdravá jídla a nápoje, které si každý může připravit doma. Osobní zodpovědnost za vlastní zdraví zde byla připomínána lektory spíše implicitně prostřednictvím rad, jak se sám/sama jako jednotlivec lépe starat o své tělo.

Lektorka semináře o zdravé stravě začíná úvodní hodinu otázkou: „Co můžeme každý z nás udělat, abychom byli zdravější?“ Paní sedící vedle mě si otevírá blok, kam si zapisuje prvních „bullet point“ a čeká. Ihned se zvedlo několik rukou čekajících na výzvu lektorky. „Můžeme sportovat,“ odpovídá paní sedící u okna. Lektorka s úsměvem přitaká a hlavou pobídne účastníci na druhé straně místnosti. „Můžeme omezovat naše zlozvyky jako kouření nebo pití alkoholu,“ odpovídá. Paní lektorka mezitím vypisuje odpovědi na bílou tabuli do pod sebe řazených bodů. Stejným způsobem vznikají zápisky u mé spolusedící. „To je sice pravda, ale zase ne úplně,“ ohrazuje se pán sedící nejbliže paní lektorky, „občas je lepší sklenka vína na dobrou náladu, než se tomu jen vyhýbat,“ dodává s úsměvem. „Samozřejmě,“ souhlasí paní lektorka, „není podstatné se omezovat, ale je třeba všeho užívat s mírou,“ oplácí úsměv pánovi. Posléze se obrací k celé učebně. „Tím se vlastně dostáváme k dnešnímu programu. Povíme si, jak může každý z nás pozitivně ovlivňovat své zdraví na základě toho, co jíme a co si dostáváme do těla, a pak se pobavíme o potravinách, které nám mohou pomoci s trávením a příjmem toho, co naše tělo potřebuje.“

V neoliberální společnosti není péče o vlastní zdraví výhradně spojená s omezováním škodlivých látek. Podle Mikkelsena (2017) se jedinci v neoliberální společnosti dostává velké dávky osobní svobody, která se ale úzce pojí s osobní zodpovědností za vlastní rozhodnutí a činy. Nazývá to dvojí tváří neoliberalismu. Zatímco je v neoliberálních společnostech zdůrazňována „svobodná volba, volnost pohybu a volný trh, jeho úspěch je založen na rozsáhlých a kreativních strategiích vlády za účelem podpory těchto forem svobody“ (Mikkelsen, 2017, p. 655). V souladu s tímto

¹⁶ K nalezení v dokumentu Strategie přípravy na stárnutí společnosti 2019-2025 (str. 19). Dostupný zde: <https://www.komora.cz/legislation/72-19-strategie-pripravy-na-starnuti-spolecnosti-2019-2025-t-6-6-2019/>.

mechanismem funguje i propagace osobní zodpovědnosti za vlastní zdraví. Namísto paternalistické propagace abstinence je v současnosti doporučovaná střídmost založená na osobní volbě. Zůstává zde tak i prostor pro vlastní uspokojení, které potvrzuje pocit svobody (Mikkelsen, 2017). Případný neúspěch v udržení vlastního zdraví je pak nicméně interpretován jako osobní selhání.

V době pandemie jsem se zúčastnila téhož semináře znovu, tentokrát online. Přestože obsah semináře zůstal více méně stejný, forma, jíž byly informace předávány zájemcům z řad klientů centra, se výrazně pozměnila kvůli možnostem výuky v online prostoru. Kromě rozprav nad tématy zdraví nyní lektorka důležité body promítala v prezentaci, která byla po semináři poskytnuta účastníkům, tím byla zajištěna distribuce „důležitého“ i těm, kteří si sami poznámky nedělali. Ve druhé části semináře lektorka předváděla doporučované recepty na zlepšení imunity ve vlastní kuchyni, a výuka tak dostala praktický ráz, protože několik účastnic připravovalo nápoje spolu s ní. *„Z hlediska množství předaných informací a zaujetí klientů je to online určitě úspěšnější. Ono je to i víc baví, když si tam tak spolu vaříme a povídáme si o tom, co je důležité. V současné (pandemické) době je zdraví důležitým tématem a je to hodně o tom, kdo se k tomu jak postaví. Tak jsem ráda, že si to užijí a já přispěji svou špetkou do mlýna,“* říká paní lektorka po skončení semináře.

Téma zdraví a individuální zodpovědnosti se objevovalo i při pohybových aktivitách, kdy lektori pobízeli své klienty ke cvičení doma, pravidelnému protahování či pohybu na čerstvém vzduchu (dle možností každého z nich). Během pandemie COVID-19 se tento apel výrazně zvýšil a častěji se otevíralo téma pohybu a jeho vlivu na psychické zdraví. Lektorka cvičení na židlích v hodinách pravidelně opakovala: *„Zkuste se i dnes alespoň na chvíli dostat ven, projít se, nadýchat se čerstvého vzduchu. Udělá vám to dobře na těle a hlavně na duši.“* Pohyb byl v pandemické době prezentován jako cesta k větší spokojenosti.

V této době se vedení centra snažilo o udržení velké většiny svých kurzů a seminářů, ale mnoho z nich bylo zrušeno či pozastaveno kvůli sníženému zájmu klientů o výuku v online prostoru. Vedoucí centra Klára říká: *„Nikdo neví, co se stalo s těmi, co nechtěli navázat online výukou. A nikdo je ani nemůže nahánět, je to teď především jejich volba. (...) Je to o to víc na jejich bedrech, tak jen doufám, že to nevzdávají a starají se o sebe, jak nejlépe mohou.“* V momentě, kdy se zodpovědnost za svůj život a zdraví plně přenesla na jednotlivce, je pouze na nich, zda s centrem zůstanou v kontaktu či nikoliv. *„My jim nemůžeme jen tak zavolat, jak se mají a že se dlouho neozvali. Nebo mohli*

bychom, ale těch klientů je tolik, že bychom na to ani nestačili. Takže pokud se rozhodnou se s námi už nespojit, jejich volbu respektujeme. Ale je to občas frustrující, zvláště když víte, že třeba zrovna nebyli úplně psychicky v pohodě,“ sděluje mi Johanka, koordinátorka programu centra. Neoliberální nastavení společnosti s sebou přináší i zvýšenou izolaci lidí, neboť člověk musí sám aktivně usilovat o své zapojení do společnosti a v případě potřeby pomoci o ni aktivně požádat. V době pandemie COVID-19 se sociální izolace starších osob výrazně prohloubila (Kasar & Karaman, 2021).

Hasmanová Marhánková (2013) vnímá aktivní stárnutí jako výsledek přemýšlení o tom, co znamená stárnout. Podle ní se stárnutí stává „*reflexivním projektem, kdy jednotlivci skrze svůj životní styl a volby aktivně a cíleně ovlivňují podmínky svého stárnutí*“ (2013, s. 12). V souladu s neoliberalismem zde stát zastupuje roli zprostředkovatele vhodných podmínek pro aktivní stárnutí, ale zodpovědnost za jeho naplnění a podobu zůstává na jednotlivcích.

Podobnou myšlenku stáří jako společného projektu můžeme vidět i u Alana Walkera (2006). Ten aktivní stárnutí popisuje jako multidimenzionální strategii, v níž se pojí individuální a společenská rovina. Na individuální úroveň Walker staví povinnost celoživotního vzdělávání, jenž má přispívat ke zdraví a osobní pohodě jedince. Společenská úroveň aktivního stárnutí se naopak týká oblastí spojených se zdravím a péčí o něj, sociální inkluzí, zaměstnáním, vzděláním či dopravou (Walker, 2006). Jde o jakési vytváření vhodných podmínek pro aktivní stárnutí ze strany společnosti, aby se starší osoby mohly i nadále rozvíjet a aktivně participovat na dění v dané společnosti.

Celoživotní vzdělávání na individuální úrovni je v rámci aktivního stárnutí zajišťováno do velké míry univerzitami třetího věku a již zmíněnými vzdělávacími centry pro seniory. Aktivity v tomto prostředí nicméně nesměřují k rozšiřování kvalifikace účastníků, z čehož vyplývá, že jde především o naplňování volného času bez nutnosti pozdějšího praktického využití. Aktivity v centrech tedy odpovídají výše zmíněnému organizovanému nakládání s časem, prostorem i těly, tj. jsou v souladu s Foucaultovou teorií biopolitiky. Avramov a Mašková (2003, p. 24) pojmají aktivní stárnutí především jako naplňování „*aktivního života starších lidí v různých oblastech osobního, rodinného, společenského i profesního života*“. Konkrétně pak podle nich aktivita ve stáří zasahuje především do čtyř sfér, jimiž jsou participace na pracovním trhu (v podobě pozdějšího odchodu do důchodu), aktivní zapojení do rodinného života (v podobě pomoci členům

rodiny a účasti na domácích pracích), aktivní zapojení v rámci komunity a aktivní trávení volného času. Hasmanová Marhánková (2013, p. 17) upozorňuje na to, že v praxi, rozumějme v politikách evropských států, se často poslední tři sféry aktivního stárnutí vytrácejí a pozornost je věnována pouze přijetí zdravého životního stylu, pozdějšímu odchodu do důchodu a aktivitě po něm.

Tohoto problému si povšimla i Kim Boudiny (2012), která na základě širě pojmání aktivního stárnutí rozlišila tři základní přístupy k definování tohoto fenoménu. První přístup, jednodimenzionální, je vystižen myšlenkou Hasmanové Marhánkové výše. Jedná se o redukci aktivního stárnutí na ekonomickou aktivitu spojenou s pohybem starších osob na trhu práce. Tento přístup je typický právě pro sociální politiky evropských států. Druhý přístup, který Boudiny nazývá multidimenzionálním, pak pojímá aktivní stárnutí především co do aktivního trávení volného času, jež může zasahovat do mnoha sfér (dimenzí) společenského života. Problém tohoto přístupu spočívá ve vytváření distinkce mezi aktivně a pasivně tráveným volným časem, čímž redukuje mnohost významů, jež senioři mohou svým aktivitám připisovat, a vylučuje ty, kteří například ze zdravotních důvodů nemohou dostát představám o tom, co znamená trávit volný čas aktivně. Pro třetí přístup pak není charakteristické hodnocení činností starších osob, ale aktivní stárnutí je pojímáno spíše jako životní situace, kdy mají starší lidé vhodné podmínky pro to se nadále rozvíjet a zůstat soběstační. I v rámci tohoto přístupu je aktivní stárnutí obtížně dosažitelné pro osoby se ztíženou životní situací, ať ze zdravotních či ze socioekonomických důvodů (Boudiny, 2012).

Idea aktivního stárnutí má normativní povahu a obsahuje předpoklad, že aktivní způsob života se pojí s dalšími pozitivně vnímanými a oceňovanými hodnotami ve společnosti, jakými je zdraví, životní spokojenost a nezávislost (Avramov & Mašková, 2003). Aktivní způsob života má seniory směřovat k tomu, aby se zaměřovali se na svůj osobní rozvoj a snažili se o co nejmenší závislost na jiných lidech a sociálním systému. To je ale nedosažitelné pro ty, kteří již závislí jsou či žijí se zdravotními problémy. Optimisticky vyhlížející idea aktivního stárnutí tak zakládá další strukturální nerovnosti ve společnosti. I přes své problémy a nedostatky se však stále těší oblibě ze strany autorů a autorek, například v rámci aktivní gerontologie, a to zejména pro svůj přínos do politik týkajících se problematiky stárnutí společnosti (Hasmanová Marhánková, 2013).

Glorifikace aktivity a zdraví

Jak upozorňuje Biggs (2001) stáří bylo tradičně spojováno s pasivitou a úpadkem. Koncept aktivního stárnutí usiluje o změnu takového náhledu na starší část obyvatelstva a poukazuje především na její potenciál. Za vidinou změny a pokroku se ale skrývá rámování stárnutí jako ve své podstatě neodlišného od produktivního věku. Pokračující participace na dění ve společnosti, ať už se jedná o setrvání na pracovním trhu, dobrovolnictví nebo jen aktivní trávení volného času, je představována jako určitá terapie pro stárnoucí obyvatele a současně i způsob, jak jim zajistit místo ve společnosti (Hasmanová Marhánková, 2014). Aktivní stárnutí je jako všelék předepisováno stárnoucími lidem a v těchto narativích hraje aktivita klíčovou roli. Právě ona je cestou, jak potenciál stáří naplnit. Pokud chceme jednu charakteristiku života ve společnosti vyzdvihnout, musíme tak učinit v opozici k jevům jiným. V případě aktivity se jako protipól nabízí pasivita. V rámci narativů, které glorifikují aktivitu, je právě pasivita rámovaná jako nežádoucí způsob trávení volného času a dostává negativní konotace.

„Každý z nás si jistě alespoň jednou vyzkoušel, jaké to je být unavený z „nicnedělání“. „Nicnedělání“ nás uvádí do stavu pasivity a útlumu, který bývá charakteristický také nedobrym pocitem z promrhaného času. A jak víme, nálada, nebo odborněji emoční naladění má na psychiku člověka významný vliv.“ (Evropská rozvojová agentura, s.r.o., kolektiv autorů, 2012, p. 46)

V tomto úryvku můžeme vidět, jakým způsobem dochází ke glorifikaci aktivity a jejího pozitivního vlivu na zdraví člověka i celkovou spokojenost. Přestože je tedy v rámci idey aktivního stárnutí patrná snaha proměnit vnímání stáří ve společnosti k lepšímu a nabídnout seniorům možnost většího zapojení, výsledkem je vytváření distinkce mezi seniory na základě přístupu k trávení volného času. Na jedné straně stojí stárnutí spojené s aktivitou, jež je rámováno jako „vhodné“, „dobré“ a „žádoucí“. Na straně druhé nacházíme představu stárnutí „nevhodného“ či „špatného“, které je naopak spojováno s absencí aktivity. V rámci této rétoriky pak například odpočinek, který je běžně vnímán jako nutnost pro správné fungování lidského organismu v každém věku a je tradičně spojován s touto etapou života (Horský, 2019), vystupuje jako pasivní trávení času a je označován za „zahálku“ a „nicnedělání“. Samotní účastníci výzkumu pak vnímali tlak k větší aktivitě ze strany společnosti.

„Já jsem měl teď takové období, kdy se mi nic moc nechtělo. Byl jsem takový unavený, trochu otrávený. Ale moji přátelé se mě pořád ptali, co mám v plánu a co budu dělat, že jsem si připadal hloupě. To je skoro jako hřích nechtít nic dělat.“ (pan Karel, během našeho rozhovoru o posledním roce života s pandemií koronaviru)

Většina účastníků zmiňovala, že by mohli být ve svém životě aktivnější, tedy reflektovali určitý nevyužitý potenciál či proměnu své aktivity s přicházejícím vyšším věkem. Nenaplňování tohoto předpokladu u nich nutně nevedlo k pocitům nedostatečnosti či méněcennosti. Uváděli nicméně důvody pro danou míru své aktivity, konkrétně ji vysvětlovali jako důsledek svého zdravotního stavu, socioekonomické situace nebo vlastní volby.

Paní Eva i paní Denisa popisují zdravotní problémy, které jim brání ve větší aktivitě, paní Denisa navíc zmiňuje i socioekonomické důvody omezování některých aktivit. Obě shodně porovnávají současnou situaci s mírou aktivity v minulosti. Větší aktivita v minulosti je ve výpovědích rámovaná jako „lepší“ než současný stav.

„Já toho zase tolik nedělám. Dřív jsem byla pořád někde, ale to už teď moc nejde, víte? Já mám problémy s imunitou a pořád se to zhoršuje. Jinak bych samozřejmě byla aktivnější.“ (paní Eva, během našeho rozhovoru k tématu trávení volného času)

„U mě je to taková kombinace. Já dřív byla hodně aktivní a učila jsem ve škole. Ale ze zdravotních důvodů jsem se musela stáhnout zpátky do soukromí, protože mám těžké astma a to docházení do té školy ráno ve špatném počasí, pak ty infekty a prach, to mi nedělalo dobře. Takže jsem zase začala učit doma v invalidním důchodu. (...) Já jsem našťástí trénovaná, protože jsem mnohokrát za život byla v situaci, kdy jsem měla velkou nouzi. (...) Kulturu moc na programu nemám jednak kvůli penězům a jednak teda už dřív kvůli tomu zdraví. Už asi 20 let nikam nechodím. Ale zvyknete si, holt to není součástí mého života. Takže mám ten život takový zjednodušený.“ (paní Denisa, během našeho rozhovoru k tématu trávení volného času)

„Asi bych toho měla dělat víc,“ říká Markéta, když se bavíme o tom, jak vypadá její typický den. „On člověk snadno zleniví a asi to není dobře. Ale zase je to moje věc a už jsem přece dost stará na to, abych si rozhodla, kolik toho chci dělat. Je to můj čas, teda doufám (smích).“

Samotná potřeba odůvodnit míru své aktivity poukazovala tlak ke stálému zlepšování a udržování co největší aktivity. Kde se bere pocit, že je míra jejich aktivity nějakým způsobem nedostatečná? Zeptala jsem se Markéty, proč má pocit, že by toho měla dělat více. S čím nebo kým se co do aktivity srovnává?

„Hm, to je dobrá otázka. Asi s nikým. Nebo nevím. On člověk vždycky vidí v televizi nebo v časopise někoho, kdo je aktivnější, lepší. Nebo i tady v centru jsou lidé, co chodí skoro všude. Ale já zas dělám jiné věci mimo centrum. Takže nevím, s čím se srovnávám...“ následovalo Markétino krátké zamyšlení. *„Mně přijde, že to má člověk hlavně v sobě tak nastavené. Že vždycky může dělat víc.“*

Přestože se paní Markéta nesrovnává s nikým konkrétním, hodnotí míru své aktivity na základě ideálu, s nímž se setkává v centru (velmi aktivní klienti), v médiích (reklamy, populární kultura) či ve veřejném prostoru (legislativa, medicína a sociální politika). Za použití foucaultovské terminologie si internalizovala pravidla, jimiž je v tomto případě osobní zodpovědnost jednotlivce za co neaktivnější život, a tedy pokračující naplňování svého vlastního potenciálu. Neoliberální společnost je zaměřená na výkon a vlivem současné situace pozorujeme tento tlak i směrem ke starším lidem. V reakci na demografické změny dochází k úpravám sociálních politik států, které prezentují stáří jako příležitost. Prostřednictvím idey aktivního stárnutí apelují na jednotlivce jakožto ty, kteří jsou zodpovědní za své zdraví, aby se o sebe starali a upravovali své životní styly a volby směrem k větší aktivitě. Nejenže tyto zjednodušující politiky pracují se staršími lidmi jako s homogenní skupinou s rovnými možnostmi, potřebami a přáními, ale také na jejich základě dochází ke stigmatizaci těch, kteří aktivní být nechtějí nebo z různých důvodů nemohou. Jedni jsou pak rámováni jako „lepší“ než ti druzí.

Aktivita je prezentována jako cesta k udržování zdraví. Jak konstatuje Zuzana Parusniková (2000, p. 131), západní společnost je zdravím posedlá. Péče o zdraví úzce souvisí s vidinou naplňování potenciálu nejen starších osob, ale celé populace. V kontextu stárnutí se pak zdraví stává významnou charakteristikou člověka a součástí jeho identity. Právě zde se v případě zdravotních omezení či komplikací berou pocity méněcennosti pocíťované u aktérů a s nimi spojená potřeba svou míru aktivity obhajovat. Mikkelsen (2017) upozorňuje na významný posun v naší společnosti směrem od nemoci ke zdraví, od léčby k prevenci. Důležitým rozšířením diskurzu zdraví se nyní stává péče o zdravý životní styl. Touto cestou se kult zdraví rozšířil do všech oblastí lidského života, protože životní

styl se dotýká veškerých aktivit, které děláme. Kult zdraví tak navazuje na foucaultovsky chápaná „poslušná těla“, kdy zdraví je jak povinností, tak cílem. Zdraví se podle Parusnikové (2000, p. 132) „*stává morální povinností civilizovaného jedince*“.

Tento diskurz je ještě posílen představami o stáří ve společnosti, které jsou tradičně spojovány s nemocí a úpadkem. Aktivita pak není pouze cestou, jak naplňovat svůj potenciál prostřednictvím zdravého životního stylu. Zároveň je také kapitálem, prostřednictvím něhož je možné se distancovat od samotné kategorie stáří, s níž se negativní konotace pojí.

Aktivita jako nový druh sociálního kapitálu

Předchozí kapitola byla zaměřená na vztah sociálních politik zdůrazňujících potenciál starších osob ve společnosti a kulturně oceňovaných hodnot v neoliberalně nastavené společnosti, jakými jsou samostatnost, aktivita, seberealizace a osobní rozvoj a nezávislost. Politiky potenciality ukotvují aktivní stárnutí jako „vhodnou“ podobu stárnutí v naší společnosti a tato představa je v organizacích a institucích věnujících se problematice stárnutí přetavována do konkrétních aktivit a sociálních praktik, a jako taková předávána lidem. Dochází ke glorifikaci aktivity i zdraví, což se odráží v sebepojetí klientů centra, kteří hodnotí svou míru aktivity v porovnání se svou mírou aktivity v minulosti či s ideály, které vidají v médiích i veřejném prostoru. V duchu neoliberalismu je zodpovědnost za vlastní podobu stárnutí přenechána lidem (Lamb, 2014). Co znamená aktivita pro klienty kulturního a vzdělávacího centra a jak ovlivňuje jejich hodnocení sebe i druhých?

Součástí governmentálního přístupu k neoliberalismu, který čerpá z foucaultovské tradice, je podle Hejnala (2014) vysvětlení fungování státu a společnosti na základě tržní ekonomiky a racionality. Člověk žijící v takovéto společnosti si zinternalizoval ekonomickou racionalitu natolik, že se stává „*pružně reagujícím racionálním aktérem, který vhodně investuje vlastní lidský kapitál*“ (Hejnal, 2014, p. 38). Společně s tím je riziko přesunuto výhradně na každého jednotlivce a případný neúspěch je rovněž individualizován. Sociální politiky prosazující aktivní stárnutí, které jednak apelují právě na individuální zodpovědnost za vlastní zdraví a spokojenost ve všech etapách života a jednak propojují „vhodné“ a „zodpovědné“ podoby stárnutí s určitými životními styly, umožňují vznik nového druhu kapitálu, jímž je aktivita samotná (Hasmanová Marhánková, 2014). Tento kapitál je zdrojem dalších nerovností ve společnosti.

Jak upozorňuje Katz (2013), volba životního stylu úzce souvisí s třídním postavením jedince. To se pojí s určitým typem chování a je vyjádřeno v rovině symbolické i morální. Aktivita je ve společnosti oceňovanou hodnotou, a tudíž se formy životního stylu s ní spojené stávají i formou kapitálu člověka. Podle Hasmanové Marhánkové (2014) při odchodu do důchodu dochází ke změně společenského postavení co do statusu a role. Status seniora se stává natolik dominantním, že převáží všechny ostatní statusy a má tendenci překrývat a upozadit původní nerovnosti. Stále však platí, že k aktivnímu stárnutí se hlásí především tzv. elitní senioři, co jsou vzdělaní lidé s dobrým socioekonomickým zázemím a zdravotním stavem. Zaměříme-li se na hodnoty, které idea

aktivního stárnutí prosazuje a které byly přijaty i v rámci Národních akčních plánů pro všechna období od roku 2012, zjistíme, že se jedná o pozitivně oceňované hodnoty především střední třídy. Konkrétně se plány zaměřují na podporu setrvávání starších osob na pracovním trhu, na pokračující vzdělávání, dobrovolnictví a na zajištění podpůrného prostředí pro osobní rozvoj. Idea aktivního stárnutí stejně jako sociální politiky, které s ní pracují, jsou již ve své podstatě exkluzivní a odrážejí hodnoty, přání a potřeby střední třídy. Kromě přetrvávajících původních nerovností zde vznikají nerovnosti nové, založené na přístupu k novému druhu sociálního kapitálu – aktivitě.

„Naši klienti nejsou ti senioři, které si představíte, když se řekne starý člověk nebo důchodce. Naši klienti jsou aktivní, neustále pozitivně naladěni lidé, co chtějí užít svého času a energie naplno,“ říká Johanka, koordinátorka vzdělávacích aktivit.

Aktivní životní styl je základem pro dvojí distinkci. Na jedné straně se jedná o rozdělení starších lidí na aktivní a neaktivní (popř. pasivní). Přičemž formy životního stylu spojené s aktivitou jsou ve společnosti hodnocené lépe a mají vyšší prestiž. Na straně druhé je pomocí prvku aktivity rozlišováno mezi mládím a stářím, kdy tradiční představy o mládí se pojí s aktivitou a zdravím, kdežto stáří, stojící v opozici, je tradičně definováno prostřednictvím nemoci a pasivity. Idea aktivního stárnutí zvýznamňuje ty hodnoty, které jsou tradičně spojovány s mládím či produktivním věkem, a dochází tak k popírání specifík stáří (Lassen & Moreira, 2014). V procesu distinkce těchto dvou kategorií je aktivita zvýznamňována natolik, že pouhá její absence postačí k tomu, aby starší osoby byly společností vnímány jako patřící do kategorie stáří.¹⁷ Aktivita jako kapitál pak přemostňuje uměle vytvořenou propast mezi kategoriemi mládí a stáří a nabízí zdánlivý únik „onálepkování“ jedince ve společnosti jako starého na základě jeho fyzického vzhledu. Během mého pobytu v centru měli účastníci výzkumu tendenci svou aktivitu, respektive vlastnictví tohoto kapitálu zvýznamňovat. Jako doklad mi předkládali popsany diář nebo mi ukazovali množství popsanych sešitů z výuka vzdělávacího centra.

„Mládí je stav mysli,“ upozorňuje mě Žaneta, zatímco vytrhává plevel ze svého kousku zahrádky. „Ale to vy mladí ještě nevíte, na to se přichází až s věkem.“

¹⁷ Míra aktivity člověka se odvíjí od dalších určujících faktorů, jakými jsou zdravotní stav, socioekonomické zázemí jedince a volba životního stylu. Jak ale upozorňuje Čeledová et al. (2016), ve společnosti je běžné, že přináležení člověka do kategorie stáří je hodnocené na základě biologických, tedy fyzických faktorů. V biologických argumentacích je proces stárnutí představován jako přirozený proces, spojený s involucí. Biologické faktory jsou vnímány jako objektivní danosti. Důsledkem je, že je stárnutí univerzalizováno, což umožňuje vytvoření typického „starého člověka“, a tím i homogenizaci a stereotypizaci starších osob.

„Mně připadá, že je mi pořád 40,“ směje se Petra sedící na betonovém okraji sousední minizahrádky. „Sice na to už nevypadám, ale nepříjde mi, že bych se tolik změnilo. Možná toho dělám dokonce víc než předtím. Teď když nepracuju, tak mám na víc věcí konečně čas“

„Ukaž jí svůj diář,“ nabádá ji Žaneta a obrací se na mě s vysvětlením: „Ta ho má celej popsanej, dělá toho víc než kdekdo o 20 let mladší. Jestli to ji nedělá pořád mladou, tak už nevím.“

„To jo, to jsem dobrá,“ směje se Petra. „Pak se za mnou ještě stavte a fakt vám ho ukážu. Teď mám špinavé ruce, ale to by vás mohlo zajímat, když zkoumáte tu aktivitu. Já jsem tady v centru snad pořád, jsem taková akční.“

Týden v diáři paní Petry byl vyplněn do posledního řádku. Měla v něm vypsane všechny aktivity, které měla v plánu v kulturním centru navštívit, domácí úkoly na jednotlivé kurzy, setkání s kamarádkami na odpolední kávu či hlídání svých dvou vnuček. Když mi svůj diář ukazovala, vesele mi vysvětlovala, co která poznámka znamená. Byla hrdá na způsob, jakým si diář vede, a na málo místa, které v něm zbývá. *„Já jsem hodně aktivní a jsem za to ráda. Baví mě to a připadám si dobře, i když nade mnou možná někdo kroutí hlavou.“*

Paní Dana mi během našeho rozhovoru přinesla ukázat hromádku sešitů. „Jen se podívejte, jak je to hustě popsané,“ listovala prvním z nich. „A to je všechno z centra. Je to taková připomínka toho, že už tam chodím léta. Za tu dobu jsem toho stihla už hodně.“

Popsaný diář i sešity jsou materiální připomínkou aktivity klientů centra, která je ve společnosti oceňovanou hodnotou a zároveň se představuje kapitál starších osob.

V narativech sociálních politik je v souvislosti s aktivním stárnutím aktivita prezentována jako něco, co si má každý zodpovědně stárnoucí člověk nadále udržovat, případně usilovat o svou opětovnou aktivizaci. Kulturní a vzdělávací centrum zvyznamňuje aktivitu jako cestu k sociální inkluzi na základě „větší atraktivity“ starších osob pro ostatní společnost díky jejich vzdělání. Vzdělání jakožto druh aktivity nabízený centrem je v evropské neoliberální společnosti ceněnou hodnotou, a je proto vyzdvihován. Ve výroční zprávě vzdělávacího centra z roku 2019 jsou vyzdvihovány „výhody vzdělávání ve třetím věku“ a jejich prospěšnost je argumentovaná pomocí vědeckých studií: *„Vědeckými výzkumy je dokázáno, že terciární vzdělávání tzv. starších dospělých přispívá k lepší kondici seniorů, jsou méně nemocní, pomaleji stárnou a jejich mentální*

*zdraví je v lepším stavu. Vzdělávání má rovněž bezprostřední vliv na sebevědomí seniorů – sumou vzdělání se senior stává atraktivní pro své prostředí.*¹⁸

V kontextu aktivního stárnutí je aktivita ve společnosti kladně oceňovanou hodnotou, a proto je pro klienty centra, kteří se považují za „aktivní seniory“, a dostávají tak ideji „dobrého stárnutí“, zdrojem pozitivního sebehodnocení.

„Jo, já toho dělám docela hodně. Já si vždycky něco najdu a jsem dost tvořivá a hravá. Baví mě na tom ta rozmanitost a to, že můžu objevovat, co mi jde a nejde. A když mi to nejde, tak to nevzdám. Třeba jako teď s tím žonglováním. Už zvládnu čtyři míčky a to je teprve odměna!“ říká paní Eliška po hodině žonglování, kde mě učila základní principy této činnosti.

„Já jsem ráda, že pořád dělám tolik věcí. On má člověk pak pocit, že ještě něco dokáže. A i když mi to třeba trvá déle nebo dělám věci pomaleji, to, že je dělám, je důležité. Pak si vždycky před spaním můžu říct, že je všechno ještě dobrý, že ještě nepatřím do starého železa“ (paní Marta, během našeho rozhovoru)

U paní Marty zároveň vidíme, že aktivita představuje právě onen kapitál, díky němuž dle své úvahy ještě nespadá do kategorie stáří. Stáří je zde charakterizováno rčením „patřit do starého železa“. Zeptala jsem se paní Marty, co podle ní toto rčení znamená:

„Patřit do starého železa“ znamená, že člověk už třeba fyzicky nemůže dělat různé věci, neumožňuje mu to třeba zdravotní stav. Tak už je tak trochu určený k odepsání, nepoužitelný. To je strašné to takhle říct. To si normálně člověk ani neuvědomí, co za těmihle výrazy může stát. (...) Ale jestli máte ráda přirovnání, tak si vzpomeňte, že se taky říká, že se má železo kout, dokud je mladé. To jakože dokud je mladé, tak z něj ještě něco může být. Je tvárné. Starý člověk se už hůř učí novým věcem. Nebo tak si to alespoň vysvětluji. No vidíte, to je jako „Starého psa novým kouskům nenaučíš“, ale to není pravda. Já nejsem nejmladší, ale učím se pořád.“ (paní Marta, během našeho rozhovoru)

Stereotypní představy o stáří jsou provázané s jazykem, který používáme. Jak zmiňuje paní Marta výše, člověk si mnohdy ani neuvědomí, co vlastně říká a jaké obsahy používá vůči starším lidem. Tyto charakteristiky spojované se stářím ale mnohdy nesouvisejí s osobní volbou životního stylu, ale naopak jsou důsledkem například zdravotního stavu nebo socioekonomické situace, která starší osobě brání ideálům

¹⁸ Výroční zpráva kulturního a vzdělávacího centra z roku 2019. Dokument je dostupný z webových stránek kulturního a vzdělávacího centra, které jsem se nicméně z důvodu anonymizace rozhodla nezveřejnit.

aktivního stáří dostát. Na výraz „patřit do starého železa jsem narazila i s panem Karlem, který mi rčení vysvětlil následovně:

„Já si pod tím představuji určitou stagnaci v životě. Ale spíše neúmyslnou. Samozřejmě, že jsou lidé, kteří už nemají zájem o nové věci, chtějí si žít tak, jak jsou zvyklí, neměnit staré pořádky. Ale to s tím nesouvisí. Když patříte do starého železa, tak vám spíš docházejí síly něco dělat, nebo na to nemáte hlavu. Rozumíte? Starý člověk to má těžké, protože mnoho věcí už nezvládne právě ze zdravotních důvodů. To je těžký úděl, pokud s tím nejste smířená.“ (pan Karel, během našeho rozhovoru)

Všechny výpovědi měly jedno společné. Participantů se od kategorie stáří distancovali právě na základě zdůrazňování své vlastní aktivity. Přičemž ztráta aktivity či lépe řečeno aktivního životního stylu je chápána jako znak stáří.

Komodifikace aktivity

S aktivitou jako sociálním kapitálem souvisí i komodifikace aktivit v rámci centra. Většina přednášek, kurzů a seminářů nabízených centrem je zdarma díky finanční podpoře ze strany Evropské unie, státu i hlavního města Prahy. Další finanční prostředky centrum získává z nadačních fondů a od organizací zaměřených na problematiku stárnutí. Tato rozmanitost zdrojů je pro udržení chodu vzdělávacího a kulturního centra klíčová. Zároveň zde ale vzniká prostor, kde se střetávají nejen různé prioritizované problematiky, ale také různá pravidla grantových programů určující rozličné podmínky pro to, kam dané finance mohou nebo musejí směřovat. Vedoucí centra Klára pak proces sestavování plánu pro spravování získaných financí popisuje jako složitý proces:

„Je to občas taková alchymie. Musíme kombinovat granty od EU, které si kladou jisté podmínky, s granty z jiných fondů. Ty mají většinou podmínek méně. Ale pak nám tu vznikají různé kuriózní situace. Občas je to dost náročné.“

Podle výročních zpráv tvoří finance z grantů Evropské unie na podporu aktivního stárnutí velkou část příjmů centra¹⁹. Jejich získání je zároveň podmíněno tím, že kurzy pokryté těmito finančními prostředky budou seniorům nabízeny bezplatně. Jiné grantové

¹⁹ Výroční zpráva kulturního a vzdělávacího centra z roku 2019. Dokument je dostupný z webových stránek kulturního a vzdělávacího centra, které jsem se nicméně z důvodu anonymizace rozhodla neuveřejnit.

programy tuto podmínky pro jejich získání nemají. Finance získávané touto cestou tvoří menší část v rozpočtu centra a podle Kláry je v zájmu udržení pestré nabídky nutné některé z kurzů zpoplatnit. Jak popisuje Klára:

„Například počítače jsou součástí samozřejmě toho evropského grantu, tam máme týdně pár hodin proplacených. Ale nabídka tady v centru je větší, než co tyhle granty pokryjí. Tam vzniká taková hloupá situace, že část počítačových kurzů musí být zadarmo a ta druhá část je zpoplatněná.“

Kurzy a semináře pořádané centrem zde vystupují jako zboží, které je určeno ke spotřebě klienty. V situaci, kdy část nabídky je poskytována bezplatně a za část je nutno si zaplatit, jsou aktivity zdarma pro klienty lákavější než ty zpoplatněné. Výsledkem je, že o místo na bezplatných kurzech se hlásí více lidí, než je z kapacitních důvodů možné pojmout. To mezi klienty a centrem vyvolává určité napětí. Klára to shrnuje takto:

„Kurzy nabízené zdarma jsou samozřejmě plné. A ti další klienti, co se tam třeba nedostanou, se pak domáhají, abychom zvětšili kapacitu. Ale to se zase snažíme nedělat a spíše to držet na té původní kapacitě. A to hlavně proto, aby se nesnižovala úroveň toho programu tím, že tam najednou místo 20 lidí bude 60. Takže se snažíme to moc nerozšiřovat. (...) Pak když to klientům vysvětlujeme, tak se zdá, že to chápou, ale stejně se najdou někteří, kteří si přijdou postěžovat a pořád mají s něčím problém.“

Řada klientů tak inklinuje ke konzumerismu a naplňování aktivity jakožto formy životního stylu je pro ně podle vedení centra mnohdy důležitější než aktivita ve smyslu druhu činnosti. Klára přiznává, že má pro toto chování jisté pochopení, ale zároveň dodává, že cílem centra je i klienty částečně odnaučit tomuto smýšlení.

„To (nenavyšování kapacity kurzů) je myslím i cesta, jak je (klienty) trošku naučit, že se dá za něco, co opravdu chci, i zaplatit. A to nejsou žádné velké částky, abyste si nemyslela. To je třeba necelá stovka za dvě hodiny semináře o bezpečnosti na Facebooku. Je to těžké. (...) Já tomu jako rozumím. Já kdybych byla klient a viděla, že jeden kurz je zdarma, jeden ne, tak si taky vyberu spíš ten zdarma. Ale oni jsou ještě vychovaní tak, že pak hltají věci, co jsou zdarma, a stěžují si, když něco zdarma není. To už je pak spíše o tom konzumerismu. A nemyslím si, že by to bylo korunou a větším osaměním. Tohle tu bylo vždycky. Oni to chtějí konzumovat, protože to tady je.“

K podobné zkušenosti se vyjádřila i recepční a koordinátorka Johanka, která běžně vyřizuje zápis klientů na jednotlivé akce a zprostředkovává jim nabídku centra:

„Třeba právě minulý týden volala paní a říkala, ať jí zapíšeme do konce pololetí na všechny hodiny jednoho počítačového semináře, ty jsou zadarmo. Ale o tom to nemá být. To má být o tom, že když mě zajímá tohle a je to zadarmo, tak tam jdu. Ale když mě zajímá něco jiného a je to placené, tak ne, že si jen proto vyberu to zdarma, co mě tolik nezajímá. Tahle mentalita mě trochu rozčiluje. Ale bohužel hodně těch lidí si řekne: „Je to zadarmo, tak to chci!“. Tak jsem paní vysvětlila, že by bylo fajn, kdyby to bylo primárně pro lidi, co mají opravdu o to dané téma zájem. A že jí samozřejmě velmi ráda nabídnu jinou součást programu. Je to takové trochu úsměvné.“

Před mou návštěvou kurzu o bezpečnosti na sociálních sítích mě se mě Klára zeptala: *„A nechceš raději v pátek na ty smartphony? Tam bude určitě víc lidí, tak by to mohlo být zajímavější.“*

„Aha, populárnější téma? Půjdu ráda na oboje, jestli můžu.“

„Spíš je to zdarma,“ zažertovala Klára.

Rozdíl mezi placenými a neplacenými počítačovými kurzy byl nicméně patrný na první pohled. Zatímco u neplaceného kurzu, kde se představovaly různé užitečné aplikace chytrých telefonů, si do učebny muselo pár klientů přinést židli z vedlejší místnosti, na placeném kurzu byla obsazena sotva polovina míst. Kurzy měly různá témata a byly vedeny různými lektory v různou dobu během týdne, témata se také věnovala odlišným problémům světa počítačů. Z toho důvodu neomezují vysvětlení různé návštěvnosti na konzumerismus, nicméně ho ani nevyklučují vzhledem k názorům vyjadřovaným zaměstnanci centra. S klienty, s nimiž jsem prováděla rozhovory, na téma placených kurzů povětšinou nedošlo. Většina z nich navštěvovala především bezplatné kurzy a v případě aktivity, jež byly zpoplatněné, účastníci dobře věděli proč. Příkladem může být kurz malování nebo výtvarné činnosti, kde klientkám připadalo samozřejmé přispívat na materiál, s ním v hodinách pracují.

Přestože centrum definuje placené kurzy jako „dostupné“, protože dle slov jeho vedoucí Kláry na jejich návštěvu nejsou vyžadovány vysoké částky, tato dostupnost je relativní a závisí na momentálních možnostech daného klienta. Účastníci výzkumu, s nimiž jsem trávila čas a posléze prováděla rozhovory, byli z různých socioekonomických poměrů, kdy pro některé by zmíněná padesátikoruna byla překážkou pro účast na daném placeném kurzu. Dostupnost je tedy relativní pojem, kdy přestože se jedná o příslušníky střední třídy, někteří jsou z účasti na placených kurzech vyloučeni na základě své momentální finanční situace.

Dvojí chápání aktivity a hierarchizace aktivit

Vycházím z učebny B a nemůžu se dočkat kávy. Přestože je polovina listopadu, venku je stále krásně, a tak jsem odhodlaná posadit se se svým šálkem před vstup do centra, kam je za hezkého počasí přestěhovaná kavárnička. Mířím k recepci, odkud mi už Johanka hlásí: „Venku na vás čeká pan Josef. Nevěděla jsem, že se znáte,“ zajímá se. „Ale je dobře, že jste si našla zrovna jeho.“

„To on si našel mě. Zastavil mě minulou středu a zajímal se o můj výzkum, tak jsem mu slíbila, že si o tom můžeme někdy říct více. Mám se na co těšit?“ vyzvídám.

„To určitě. On je vážně skvělej, chodí tu na všechno možné, a dokonce vede jeden seminář k seberozvoji. Je to taková bílá vrána, hodně aktivní pán.“

Během mého výzkumu se v rozpravách s účastníky objevovala aktivita ve dvojitým významu. Klienti i zaměstnanci kulturního a vzdělávacího centra reflektovali a používali oba tyto významy. Na jedné straně je aktivita vnímána jako samotná vůle k činnosti, a jako taková se pojí s volbou životního stylu starších osob (Hasmanová Marhánková, 2014). Klienti centra i jeho zaměstnanci pak na základě vůle k činnosti rozlišují seniory aktivní a méně aktivní, popřípadě neaktivní. Na straně druhé je aktivita chápána ve smyslu konkrétních činností, jichž se aktéři účastní. Z analýzy sociálních politik v předchozích kapitolách je patrné, že v naší společnosti je aktivita pozitivně oceňovanou hodnotou a stává se novým druhem kapitálu. Ten je v pozdějším věku z významňován a je součástí (staro)nových nerovností ve společnosti. Z rozhovorů i hodnotících soudů, kterých jsem byla svědkem během svého výzkumu, vyplývá, že aktivity jakožto konkrétní činnosti se stávají určitým měřítkem aktivity v prvním významu slova, tj. vůle k činnosti.

„Já už jsem vyzkoušela všechno možné, něco jsem si nechala, jinak už jsem nevkročila, ale myslím, že jsem tam jedna z nejaktivnějších,“ dozvídám se od paní Elišky.

„Už tolik aktivní nejsem, víc času teď trávím se ženou na chatě. Do centra chodím už jen na německou konverzaci,“ svěřuje mi pan Karel.

Obecně by se dalo předpokládat, že čím více činností aktér vykonává, tím je společností i jinými aktéry vnímán jako aktivnější. Nicméně zde platí další pravidlo, a to že všechny aktivity nejsou oceňovány stejně. Některé jsou klienty i vedením centra vyzdvihovány jako „lepší“, hodnotnější než jiné a je s nimi spojená i větší prestiž. Dochází tak k hierarchizaci aktivit.

Vzdělávací a kulturní centrum organizuje několik druhů činností, do nichž se klienti zapojují. Najdeme zde:

- 1) Frontální přednášky, například k tématu mezilidských vztahů, cestování či zdravého životního stylu, i besedy s významnými osobnostmi, které povětšinou aktivní životní styl sami praktikují. Na tyto události bývají zajištěny prostory o největší kapacitě a lidé, kteří se na těchto akcích scházejí, tvoří nejrozličnější skupinu v rámci všech aktivit centra.
- 2) Pohybové aktivity jako cvičení různé náročnosti s pomůckami i bez, kondiční cvičení, jóga, tanec, sebeobrana, žonglování, ale i procházky městem či výlety do přírody. Účast aktérů na těchto aktivitách se nutně odvíjí od jejich zdravotního stavu a kondice.
- 3) Vzdělávací aktivity, jako jsou jazykové kurzy, trénink paměti, finanční gramotnost, počítačové kurzy aj.
- 4) Tvůrčí činnosti, mezi něž se řadí semináře zabývající se fotografií, tvorbou videí, kurzy malování, šití, psaní aj.
- 5) Volnočasové aktivity, jako jsou například zahrádky, kde si mohou klienti pěstovat vlastní zeleninu a drobné ovoce, nebo seminář hraní společenských her a karet.

V rámci tohoto rozdělení jsou nejméně oceňované frontální přednášky, kterých se zároveň účastní nejvíce lidí. Důvodem, proč tomu tak je, je podle participantů všeobecná dostupnost této aktivity. Frontální přednášky a besedy jsou klientům dostupné zdarma a s jejich „spotřebou“ se nepojí žádné speciální požadavky, jako například fyzická či manuální zdatnost nebo předem získané znalosti. Tento druh činnosti zároveň nevyžaduje přímé zapojení klientů. Jako o něco „lepší“ jsou pak hodnocené vzdělávací kurzy (například jazykové) a tvůrčí činnosti, které již většinou vyžadují předchozí znalosti či manuální zručnost a kreativitu. Účast na těchto kurzech a seminářích předznamenává určité životní zkušenosti či hodnoty, které jsou účastníkům společné. Součástí hodnocení jednotlivých aktivit je tedy i hodnocení účastníků, které je na kurzech a akcích možné potkat. Na otázku, proč vnímá anglické konverzace jako „lepší“ než frontální přednášky, paní Eliška odpověděla:

„Protože na tu angličtinu chodí lidi, kteří nemají názory, jak to říct hezky, názory z Blesku. Většinou ti, co jsou v angličtině na takové úrovni, že mohou normálně plynule povídat v cizím jazyce, a jsou tak staří jako já, tak už musejí mít za sebou nějakou profesní kariéru nebo zajímavou životní zkušenost. Protože v našem věku to nebylo normální mluvit anglicky. To už člověk musel vyvinout nějakou aktivitu, aby se to naučil. Takže tyhle kurzy

jsou obecně zajímavější, ta debata je zajímavá. Oproti tomu na diskuzním klubu se to nestává. Tam se občas dostane někdo, s kým je poměrně obtížné diskutovat. A jsou to taky klienti, takže to spolu musíme vydržet. Já to zaplatpánbůh nevedu, ale jsem účastník a mluvit s takovými lidmi pro mě není úplně přínosné, mě to neobohacuje a ani ten jejich pohled pro mě není moc zajímavý a v té angličtině je.“

Paní Eva vyjadřuje podobnou zkušenost, když vedle sebe staví přednášky a kreativní činnosti. Důvodem hodnocení jedné činnosti jako „lepší“ je i praktická zkušenost v rámci kurzu a možnost sebevyjádření a seberealizace.

„To malování je takové lepší, záživnější (než přednášky). Tam má člověk možnost se projevit, něco se naučí. A taky je to praktické, můžeme si ty různé techniky osahat a najít tu, co nám vyhovuje nejvíc. V malování spíše najdete sama sebe a svůj styl než při sezení na přednáškách. Samozřejmě, ty mají taky něco do sebe, ale nedá vám to tolik. Jen sedíte a posloucháte.“

Účast na pohybových aktivitách je podmíněna dobrým zdravotním stavem, myslela jsem si v prvních měsících v terénu, proto zde bude aktivita jako kapitál nevíce zvýznamňována. Nicméně centrum zprostředkovává pohybové aktivity s různou měrou zátěže, a tedy i starší osoby s horším zdravotním stavem si mohou najít ty fyzické činnosti, které jim vyhovují, či jsou dokonce zacílené na udržení či zlepšení jejich pohyblivosti.

„Na výlety nechodím, mám šrouby v kolenou a dlouhá chůze už pro mě není. Ale tohle (kurz s názvem Zdravotní cvičení) mám ráda a je to vhodné i pro lidi jako jsem já,“ svěřuje mi paní Milena.

Klienti vzdělávacího centra nikdy nestavěli pohybové aktivity výše než například tvůrčí činnosti, vzdělávací kurzy nebo volnočasové aktivity. Všechny shodně totiž vyžadují aktivní zapojení účastníků do hodiny, čímž se liší od frontální výuky na přednáškách. Ty jsou naopak hodnocené klienty jako „méně zajímavé“. Paní Markéta říká:

„Já vnímám jako hodně důležité, že v našem centru máme možnost být součástí nějakého kolektivu. Spolupracujeme, učíme se spolu. Není to tak, že bych si sedla do místnosti s množstvím lidí a jen poslouchala nějakou přednášku. Nebo to můžu taky, ale právě ty další věci jsou to zajímavější. Na to je (centrum) dobré.“

K důležitosti participace se vyjadřuje i paní Eliška, která dříve sama pracovala v organizacích pro seniory. Na tomto centru si nejvíce cení právě přístupu ke klientům a

možnosti zapojení. Odlišný přístup kulturního a vzdělávacího centra charakterizuje jako tak, že není „pečovatelský“.

„Já jsem pracovala pro seniorské organizace v rámci nějakého programu a tohle centrum nemá ten pečovatelský přístup jako ‚Teď vám něco naservírujeme a vy jste ti pasivní příjemci‘. Tak to není. V tomhle centru se daleko víc cítím jako partner nebo klient než jako objekt, o který by mělo být pečováno.“

V kontextu hierarchizace aktivit v kulturním a vzdělávacím centru jsem zvažovala i genderovanost jednotlivých aktivit. Žen do centra docházelo více než mužů, což může být důsledkem například odlišného věku dožití obou pohlaví. V první fázi svého výzkumu jsem se setkala s několika ženami, které svou první návštěvu centra vysvětlovaly jako součást strategie vyrovnávání se se smutkem ze ztráty partnera. Přestože mě tato tematika zaujala, po svém návratu do centra v době pandemie jsem již tyto ženy znovu nepotkala, a pro svá tvrzení nemám dostatečná data. Muži byli přítomní ve většině pohybových i vzdělávacích aktivit, s výjimkou tradičně „ženských“ činností, jako například pletení. Neúčastnili se ani kurzů ranní jógy a nebyli přítomní ve sboru centra. Přestože jsem nezjistila rozlišování například pohybových aktivit na „lepší“ a „horší“, genderový element by v tomto momentě mohl napovědět více. Mé hlubší prozkoumání genderové problematiky v prostoru centra však bylo narušeno pandemií COVID-19.

Hierarchizace starších osob na základě aktivity

Pojďme se nyní zaměřit na přístup klientů k aktivitě jako takové, tedy jako součásti životního stylu. Podle Hasmanové Marhánkové (2014) je stáří etapou života, kdy se díky odchodu do důchodu významně zvýší množství volného času. Proto je způsobu, jakým ho lidé tráví, věnována ze strany sociálních politik větší pozornost než u osob mladších. Například WHO představuje aktivní stárnutí především jako možnost naplnění potenciálu starších osob ve společnosti. Zdůrazňuje při tom i jeho vliv na dobré psychické zdraví člověka (2002). Volba (aktivního) životního stylu je po odchodu do důchodu zásadní a aktivita je prezentovaná jako lék, který může zpomalit a oddálit proces stárnutí. V rámci této rétoriky je mládí, respektive ne-stáří prezentováno jako ideál, kterého by se měl každý snažit dosáhnout. Mládí je spojované nejen s aktivitou, ale také s dalšími pozitivně

vnímanými hodnotami ve společnosti, jako je zdraví a tolik ceněná samostatnost. Zodpovědně stárnoucí člověk by měl nadále pěstovat tyto hodnoty a kultivovat svou mysl i tělo v zájmu naplnění svého potenciálu (Lassen & Moreira, 2014).

Odchod do důchodu sice představuje určitý mezník v otázce množství volného času, jímž lidé disponují, nicméně tato změna nutně nemusí znamenat útlum, jak je naznačováno v dokumentech podporujících aktivní stárnutí²⁰. Všichni účastníci výzkumu se shodně vnímají jako aktivní lidé a aktivita je nedílnou součástí jimi zvoleného životního stylu.

„Já se ráda učím. Celý svůj život se učím a je mi v podstatě jedno, jestli to dělám tady v centru nebo jinde. Než jsem sem začala chodit, tak jsem měla akorát jeden problém, protože jsem nevěděla, jestli jsem dost stará na to, abych sem mohla chodit. Ale stará už jsem dost, takže to je v pořádku (smích).“ (paní Eliška, během našeho rozhovoru)

„Já se pořád učím něco nového. Je to neuvěřitelně obohacující a člověk se cítí dobře, je na sebe pyšný. Představte si, teď se zrovna učím stříhat videa a vždycky mě hrozně vyděsí, když zjistím, že něco ještě nedokážu. Tak se to snažím co nejdříve dohnat. Je to o tom nastavení. Sice nepracuji, ale mám pořád dost co dělat a co se naučit.“ (pan Karel, během našeho rozhovoru)

Přestože přístup k aktivitě se u participantů se s odchodem do důchodu povětšinou neproměnil a zůstávali nadále aktivní, množství jejich volného času se významně zvýšilo na úkor času věnovaného práci. Jak konstatuje pan Josef:

„Já jsem celý život pracoval. S manželkou jsme měli několik projektů a velkou rodinu, takže člověk se nenudil. Ale tahle aktivita (ve vzdělávacím centru) přišla až s důchodem. Takže času máme pořád málo, on si to člověk vždycky nějak zaplní, když chce,“ říká pan Josef. Paní Dana dodává: *„To je pravda, volným časem, jak říkáte, rozhodně moc neoplýváme (smích).“*

Velké vytíženosti klientů vzdělávacího a kulturního centra si všímá i jeho vedoucí Klára, která se neskryvá se svým obdivem k aktivním seniorům. Je ale nezbytné připomenout, že se jedná o velmi specifickou skupinu osob. Z většiny jsou moji informátoři příslušníky střední třídy s dobrým socioekonomickým zázemím a zdravotním stavem. Jsou nadále takto aktivní, protože jim to výše zmíněné faktory umožňují. Přesto se jedná jen o malou výšeč populace starších osob.

²⁰ Konkrétně v Active Ageing: A Policy Framework (World Health Organization, 2002).

„Oni jsou úplně neuvěřitelní. Člověk má nějaké představy o tom, jak vypadá senior, ale pak zavítáte k nám do centra a zjistíte, že to vůbec neplatí. Já když se s našimi klienty bavím, tak vždycky říkají, co všechno mají na programu, že musejí stihnout tohle a tamto. Tam mají přednášku, tam kurz, pak už plánují, jak pojedou s vnoučaty na chatu. To vždycky úplně zírám, jak jsou „busy“.“

Protože se vnímají jako aktivní po celý svůj život, je aktivizace, která je zvýznamňována v sociálních politikách, účastníky výzkumu vnímána jako mýtus. Aktivita je součástí jejich životního stylu a vyšší věk nebo odchod do důchodu není důvodem ke změně. Samozřejmě se míra aktivity upravuje podle možností jedince, ale součástí životního stylu zůstává i nadále.

„Já neverím, že lidé, co jsou celý život aktivní, by měli s důchodem přestávat. Takže to není něco, co se změní, když nám dají příležitost. A na druhou stranu taky neverím, že lze někoho aktivizovat, pokud aktivní nebyl. Oni v centru říkají, že mají 10% zásah, ale to nejsou lidé, co by celý život seděli doma. Že se teď objeví centrum a oni se zvednou od televize a půjdou něco dělat. Takové lidi jsem tam neviděla, všichni jsou aktivní. V různém smyslu, různým způsobem, ale jsou.“ (paní Eliška, v kavárně centra po společně stráveném kurzu žonglování)

Termín aktivní stáří je termínem normativním. Jak upozorňuje Hasmanová Marhánková (2010), aktivní stárnutí v sobě implicitně obsahuje srovnání různých životních stylů a strategií ve stáří. Aktivita jakožto pozitivně oceňovaná hodnota ve společnosti je pak základem pro distinkci různých životních stylů stejně jako pro jejich hierarchizaci. Aktivní životní styl je ve společnosti vnímán jako „lepší“ než jiné. Podle studie Hasmanové Marhánkové (2014) sami senioři mnohdy explicitně vyzdvihují svůj aktivní životní styl jako „lepší“, aby se vyčlenili ze skupiny seniorů vnímaných jako pasivních a distancovali se od negativních představ o stáří. Aktivita se pro ně stává zdrojem vlastního sebevědomí. Zaměstnanci centra, kde prováděla výzkum, zároveň mluví o svých klientech jako o „lepších seniorech“.

K podobným závěrům jsem ve svém výzkumu nedošla. Klienti kulturního a vzdělávacího centra explicitně nepojmenovávali svůj životní styl spojený s aktivitou jako „lepší“ oproti jiným, a taktéž ani zaměstnanci centra nemluvili o jeho „lepší klientele“. Klienti centra i jeho zaměstnanci naopak byli ve svých výpovědích mnohem citlivější k lidem, jichž se informace a názory týkaly. To ale neznamená, že k distinkci mezi staršími

lidmi na základě jejich aktivity nedocházelo. Účastníci výzkumu ve svých výpovědích často zvýznamňovali svou aktivitu jakožto charakteristiku, která vystihuje jejich současný život.

„My jsme tu (v centru) všichni takoví aktivní. O víkendu pojedeme společně do Poděbrad se podívat. A příští týden bychom chtěli na Karlštejn. To jsme dobrý, co?“ směje se pan Vladislav v diskuzním klubu. „Máme se hezky, když můžeme dělat tolik věcí, že jo, holky?“ pobízí k odpovědi dvě paní sedící kolem nás.

„Máme,“ souhlasí rozhodně paní Milena. „Těšíte se, až budete stará jako my a budete moct k nám do centra? Mně teď vnučka říkala, že už se těší. A že jsem pro ni inspirativní. Já, na starý kolena,“ říká pobaveně Milena.

„To je náhodou moc hezké, to musíte být ráda,“ odpovídám.

„Jsem. To víte, že jsem. Máme velké štěstí.“

Zvýznamňování vlastní aktivity klienty centra by mohlo být částečně vysvětleno mou pozicí výzkumníka, který se zajímá o konkrétní praktiky spojené s politikami aktivního stárnutí v centru. Dále je pravděpodobné, že na tuto glorifikaci aktivity ze strany účastníků výzkumu mělo vliv i centrum samotné. Kulturní a vzdělávací centrum, kde jsem prováděla výzkum, otevřeno pracovalo, respektive muselo pracovat s ideou aktivního stáří, za což získávalo finanční podporu od hl. m. Prahy, státu i EU. Prostředí, které zde bylo vytvořeno, tak bylo postaveno na pozitivním přístupu k aktivitě jako oceňované hodnotě. Účastníci výzkumu, jež využívali služeb centra, svou aktivitu během svého pobytu v něm mohli zdůrazňovat i proto, že si byli vědomi jejího kladného oceňování ze strany zaměstnanců centra i ostatních aktérů.

K hodnocení svého životního stylu spojeného s aktivitou jako lepšího docházelo implicitně. Klienti sice nemluvili o sobě a svých známých z centra jako o lepších, na méně aktivní či neaktivní starší osoby nicméně nahlíželi se soucitem vůči jejich (implicitně horší) situaci. Často vyjadřovali lítost nad jejich zdravotním stavem či životní situací, která větší aktivitě zamezovala.

„Já si neumím představit, jaké by to bylo, kdybych nemohl (být aktivní). To musí být hrozné, když vás omezuje zdravotní stav a vnímáte, že už spoustu věcí nemůžete. Naštěstí my s manželkou jsme ještě relativně zdraví a nic moc nás neomezuje.“ (pan Karel, během našeho rozhovoru)

„Jo, on si člověk uvědomuje, že má pořád ještě veliké štěstí, že je zdravý a má kde bydlet, za co si dojit na nákup a tak. Pak může svůj volný čas a energii spíš věnovat věcem, co ho baví a naplňují. Já jsem moc vděčná, že se mám, jak se mám.“ (paní Markéta, v zahradě centra během akce sklizně společně vypěstované zeleniny)

„Je spousta lidí, co už nemohou dělat tolik co já. A to samozřejmě není vůbec špatně, to si nevybrali. Mně je jich trochu líto, protože zvláště v našem věku si člověk hodně uvědomí, že zdraví je nejdůležitější. Od něho se vše odvíjí. Tak díkybohu, že mě nic netrápí a pořád můžu.“ (paní Eliška, během našeho rozhovoru)

Účastníci výzkumu se vyjadřovali nejen vůči těm, kteří být aktivní z různých důvodů nemohou, ale také vůči starším osobám, které aktivní být z různých důvodů nechtějí. V tomto případě měli moji informátoři spíše sklon hodnotit jejich životní styly negativně a s nepochopením. Neaktivitu nahlíželi jako formu rezignace na svět, pro niž bylo typické například odmítání se seznámit s novými technologiemi a učit se nové věci.

„Já myslím, že je důležité pořád se něco učit, s něčím se seznamovat. Já mám v okolí spoustu lidí, co nechtějí mít počítač, nechtějí telefon. Pak jim ho někdo donutí, takže ho mají, ale jen s ním telefonují. (...) Je to docela běžné, že ti lidé to nemají a nechtějí se to ani učit. To pak přicházejí i o tu radost z něčeho nového. To, že člověk zestárne a svět není stejný, jako byl, když my jsme byli mladí, neznamená, že ten současný nepřijmu, že se mu budu vyhýbat. Možná se i bojí, nevím, to byste musela mluvit s nimi. Každopádně je mi jich trochu líto. My s manželkou si to stáří chceme udělat hezké.“ (pan Karel, během našeho rozhovoru)

Ve výpovědi pana Karla přímo vidíme snahu distancovat se od „neaktivních seniorů“ na základě demonstrace vlastní aktivity. Podobně se o neaktivních starších lidech, nebo „klasických seniorech“ v různých kontextech zmiňoval i pan Josef. Na otázku, kdo jsou tito lidé, odpověděl: *„To jsou lidé, co stagnují dobrovolně, jsou zahořklí, naštvaní na svět nebo sami na sebe, těžko říct. Ono na tom (být méně aktivní) není nic zlého. Já to neodsuzuji, to si nemyslete. Jen mi přijde, že je to trochu škoda. Nyní mají čas dělat, co vždycky chtěli, a neříkejte mi, že to pro ně bylo sedět doma.“ (pan Josef, v diskuzním klubu v centru)*

Paní Marta vysvětluje neaktivitu jiným způsobem, ztrátu zájmu o aktivitu spojuje s vyšším věkem a vnímá ji jako „přirozenou součást stárnutí“. Podle ní je tento útlum

typický pro starší seniory a neaktivita se pojí s „opravdovým“ stářím. Jak ale paní Marta zdůrazňuje, neaktivita zde nejde ruku v ruce s nespokojeností člověka, jak to naznačují sociální politiky: *„Mám kamarádku, které je 82, a ta je ráda ve svém bytě a naprosto nechce vycházet ven. Jí tam je dobře a zkrátka nechodí nikam. Člověk pak už taky nechce. To je takový zlom třeba v 85, tam nastává větší útlum. Tam už ti lidé nejsou takoví, jako když jim bylo třeba 70.“*

Distinkce mezi „mladým stářím“, které se ještě pojí s aktivitou, a „pravým stářím“, které je spíše charakteristické útlumem, ve své podstatě vystihuje rozdíl mezi třetím a čtvrtým věkem. Ve snaze nahradit negativní představy o stáří pozitivními sehrála aktivita důležitou roli. Právě ta byla od konce 90. let vyzvihována v gerontologii i v sociálních politikách, což na jednu stranu skutečně vedlo k tomu, že se vnímání stáří ve společnosti začalo proměňovat (Holmerová, et al., 2012). Na druhou stranu ale tyto obrazy stáří spojované s aktivitou odpovídají spíše obrazům produktivního věku a mládí. Specifika stáří tak byla upozaděna, což jen prohloubilo původní problém a podrylo výše smíněné snahy. Právě na základě aktivity je možná tato distinkce mezi „mladým stářím“ a „stářím opravdovým“ (Hasmanová Marhánková, 2010).

Na tlak ze strany společnosti na aktivní životní styl ve stáří upozorňuje ve svém výzkumu i Mikkelsen (2017). Podle něho je menší či žádná aktivita ve stáří stigmatizována a lidé, kteří nedostávají ideálům aktivního stáří nastavených v dánské společnosti, se cítí zahanbeni, že již chtějí spíše odpočívat. Ve společnosti posedlé seberozvojem a aktivitou se seberealizace stává morálním imperativem.

Během akcí pořádaných centrem jsem měla možnost mluvit s jednou účastnicí, která běžně centrum nenavštěvuje. Této akce centra se zúčastnila, aby podpořila svoji kamarádku, která vystavovala své výtvary z tvůrčích dílen. Sama ale kulturní a vzdělávací centrum navštěvovat nechce:

„No, to na mě už není. To já se ráda přijdu podívat, protože to malovala kamarádka, ale abych sem chodila něco vyrábět, to ne. To já už bych na to ani neviděla.“

Přestože paní kulturní a vzdělávací centrum sama nenavštěvuje, nepovažuje se za neaktivní. Dle svých slov má „jiné aktivity doma“ a to, že do centra nedochází, neznamená, že by nechtěla aktivně trávit svůj volný čas. Díky výpovědi této informátorky

jsem pochopila, že klienti centra hodnotí ostatní starší osoby na základě účasti a participace na konkrétních druzích aktivit, pokud možno v rámci daného centra nebo dalších institucí podporujících aktivní stárnutí (například Univerzity třetího věku, kurzů počítačové gramotnosti apod.). Jak uvádí například Biggs (2001), idea aktivního stárnutí se pojí s konkrétními představami o tom, co znamená být aktivní a s jakými činnostmi se tato idea pojí. Ostatní činnosti jako například péče o zranitelné seniory, péče o vnoučata či udržování přátelství (jako v případě výše zmíněné aktérky) do těchto představ nespadají. A tak ani lidé, kteří se těmto aktivitám věnují či musejí věnovat, nejsou automaticky považováni za aktivní v kontextu aktivního stárnutí.

Jak bylo zmíněno již vícekrát, aktivita se pojí s dalšími pozitivně oceňovanými hodnotami ve společnosti, jakou je například zdraví. Aktivitu se zdravím explicitně spojovali i moji informátoři. Za obzvlášť zajímavý považuji způsob propojení těchto dvou hodnot participanty, kdy důsledkem úbytku jedné došlo k úbytku druhé. Aktéři se však rozcházel v tom, zda úbytek aktivity vyústil ve zhoršení zdravotního stavu či naopak. Zpravidla ti informátoři, kteří nežili se zdravotními problémy, měli tendenci spojovat zhoršování zdravotního stavu s úbytkem aktivity, kdy právě neaktivita měla být příčinou urychlování tohoto procesu. Jak zmiňuje paní Marta:

„Člověk, když přestane pracovat, tak celý zleniví a ztratí režim. Pokud se přestane i hýbat a trénovat hlavu, akorát si koleduje, že to s jeho zdravím půjde z kopce.“

Paní Dana také popisuje, jak úbytek aktivity může vést k úbytku kondice a zhoršení zdravotního stavu:

„Pro nás pro seniory je aktivita možná ještě důležitější, než si myslíte. Vy mladí to ještě nepocítujete, ale my se musíme hýbat už jen, abychom se udrželi v kondici. Nemusí se to přehánět, ale hlavně pravidelně. Když se člověk v našem věku nehýbe, tak akorát chátrá.“

Oproti tomu aktérky, které se potýkaly se zdravotními problémy, zároveň zdůrazňovaly, že nejsou tolik aktivní jako jiní, protože jim to nedovoluje jejich zdravotní stav. V tomto případě tedy zhoršený zdravotní stav vede k omezování aktivity dle individuálních možností jedince. Paní Eva má dle svých slov velké problémy s imunitou, a proto byla nucena omezit některé své volnočasové aktivity. Jak sama říká:

„Už toho není tolik, on jak člověk stárne, tak se to trochu horší. Je i víc unavený, míň toho stihá a třeba na háčkování, na to už nevidím“.

Paní Denisa celou záležitost shrnuje takto: *„Já bych i byla aktivnější, ale zdraví mi to nedovolí. Nemáte-li v pořádku zdraví, nemůžete se činit tak jako ostatní. Pak je důležité se nesrovnávat. Zkrátka ne každý má takové možnosti.“*

Jak bylo zmíněno již v úvodu práce, každý starší člověk má za sebou jedinečnou cestu a má jiné možnosti, zkušenosti i zázemí, z něhož může čerpat. Hodnocení lidí na základě míry jejich aktivity je poněkud nešťastným vyústěním sociálních politik podporujících aktivní stárnutí. Aktivita se stala novým druhem kapitálu, který je zvýznamňován na úkor těch, kteří jím z různých důvodů neoplývají. Je základem pro dělení činností na „lepší“ a „horší“ a některé činnosti jako například péče o druhé jsou z tohoto žebříčku oceňovaných aktivit exkludovány úplně. Stejně zaneprázdnění lidé tak mohou být vnímáni jako aktivní či neaktivní v závislosti na tom, zda vykonávají oceňovaný druh aktivity či nikoli. Původní vize aktivního stárnutí o větším zapojení a pokračující participaci starších osob ve společnosti končí vytvořením dalších nerovností a další polarizací této skupiny lidí na „mladší“ a „opravdu staré“ seniory (Degnen, 2007). Namísto nahrazení negativních představ o stáří pozitivnějšími došlo prostřednictvím aktivity k propojení stáří s produktivním věkem. Specifika stáří byly popřeny a upozaděny. V narativech aktivního stárnutí vystupuje stáří opět jako něco nežádoucího, jako něco, čemu je třeba se vyhnout. A právě tato rétorika je základem ageismu ve společnosti.

Limity aktivity jako sociálního kapitálu

V sociálních politikách pracujících s ideou aktivního stárnutí je zdůrazňován potenciál starších osob, který by se měly snažit naplnit. Optimistická představa pokračující participace ve společnosti a aktivního stáří vychází z kulturních hodnot oceňovaných v západních společnostech (Lamb, 2020). V duchu neoliberalismu je kladen důraz na individuální zodpovědnost za vlastní život, včetně zdraví, na samostatnost, aktivitu a seberealizaci. Stáří se tak stává reflexivním projektem, kdy starší osoby aktivně ovlivňují podobu svého stárnutí (2014). Kladné oceňování aktivity jako hodnoty ve společnosti umožnilo vznik nového kapitálu. Vlastnictví tohoto kapitálu je pro aktivní seniory zdrojem pozitivního sebehodnocení. Kladného přijetí se jim dostává i v organizacím operujících s konceptem aktivního stárnutí, které jim nabízí vhodné podmínky k seberozevoji. V tomto prostředí je jim jejich kapitál v podobě aktivity přiznáván. Jak zmiňuje paní Eva: *„Někoho baví jazyky, někoho baví přednášky, někoho ponožky, ale všichni něco dělají. A vždycky něco dělali, teď v tom jenom pokračují, protože v centru je to bezpečné. Tam se k lidem chovají opravdu slušně.“*

Mezi aktivity, které centrum organizuje, patří různé akce a workshopy zaměřené na setkávání různých generací a sociálních skupin nebo lidí v rámci dané komunity. Takovéto aktivity jsou nutně součástí programu vzdělávacího a kulturního centra, protože jejich existence je jednou z podmínek pro získání finančních prostředků od EU. V rámci těchto setkání je cílem vzájemné obohacování jejich účastníků a „bourání předsudků“ o seniorech ze strany ostatní společnosti, ale i o ostatních sociálních skupinách pomyslně sjednocených na základě jedné charakteristiky ze strany seniorů.

Paní Eliška během našeho rozhovoru vyprávěla o uměleckém workshopu, kterého se prostřednictvím centra účastnila. Jednalo se o spolupráci s modelingovou agenturou a vzájemně, kde na projektech spolupracovali klienti centra 65+ společně s mladými modely a designéry, z nichž většina byli homosexuálové. Paní Eliška si na této příležitosti cenila především možnost setkat se s lidmi, které by v běžné praxi nepotkala, ale díky mladé lektorce uměleckých kurzů a organizátorce tohoto workshopu to možné bylo.

„Já jsem výtvarnice, takže znám spoustu lidí, kteří dělají různá řemesla a výtvarníci. Ale naše lektorka je o generaci mladší a má spojení s lidmi, ke kterým já bych se normálně dostávala výrazně obtížněji skrze ageismus. Protože když vidí babku, tak si

nedokáží představit, že je stejně potrhlá jako oni, že má stejné nápady a že třeba něco umí. A naše lektorka dělá tu mezigenerační zkratku. Takže máme možnost se zapojovat do projektů. (...) Teď jsme dělali 8 dní jeden. To byly neuvěřitelně velké umělecké projekty, kde se potkají lidé mezigeneračně, většinou i mezistátně, kteří jsou zase sami pro sebe jednotlivě obohacující. A já mám docela zábavu z toho, že předvádím, že když je někdo šedivý, tak nemusí být úplně budižkničemu.“

Jak naznačuje paní Eliška, v těchto „mezigeneračních“ setkáních jsou pro sebe jednotliví lidé obohacující na základě profese a zkušeností, které v životě nasbírali. Zvýznamňování současně odlišného věku účastníků vnímám jako problematické. Důraz na „mezigeneračnost“ těchto událostí zvýznamňuje věk na úkor jiných charakteristik, které jejich účastníci sdílí. V tomto kontextu je stáří představováno jako buď jako výjimečné, protože je aktivní, nebo jako hodné soucitu, protože přináší úbytek sil. V obou případech nicméně dochází ke konstrukci druhého (van Dyk, 2016).

Workshop, o němž se zmiňovala paní Eliška, spojoval osoby ze dvou odlišných sociálních skupin. Cílem workshopu bylo podle vedoucí centra Terezy bořit předsudky, které o sobě tyto skupiny navzájem mají. Tento záměr měl být uskutečněn skrze několikadenní spolupráci obou skupin na jednom projektu.

„Projekt byl ve spolupráci s modelingovou agenturou, kde mají opravdu zvláštní modely, občas jiných etnik, ale hlavně jsou většina z nich homosexuálové. A oni chtěli spolupracovat se seniory právě proto, aby těm seniorům pomáhali bořit předsudky o tom, jak vypadá LGBT komunita. (...) A myslím si zase, že to bylo pro obě strany velmi obohacující v tom, že jsme se dokázali osahat. Tedy nemyslím fyzicky,“ zasmála se Eliška, „ale spíš v rámci našich různých skupin. Jako že jsme si dokázali navzájem obohatit naše dva světy o úplně jiný pohled. To, jak se popisují senioři, je úplně šílená stereotypizace. A třeba u LGBT komunity jsou ty stereotypy docela probírané, jakože se o nich hodně mluví, ale stereotypy u seniorů se stále hojně používají třeba i v politice.“

Podle výpovědí účastníků se na akcích centra daří propojit různé sociální skupiny a účastníci se během nich nemusejí obávat nerovného přístupu způsobeného ageismem. To je ale do jisté míry zaručeno tím, že obě organizace, které spolu projekty pořádají, stejně jako účastníci, kteří se na ně hlásí, předem souhlasí s účastí a vědí, s kým budou spolupracovat. Jsou tedy již do jisté míry otevření jiným sociálním skupinám a jejich chování nevychází z předsudků a stereotypů ve společnosti. Jak říká paní Eliška: *„Ono u nás není moc co bořit, já samozřejmě vím, že homosexuálové jsou lidé jako všichni ostatní.“*

Ale někdo ve společnosti to třeba neví. A občas se mi zdá, že to někteří lidé nevědí ani o seniorech“.

Centrum představuje bezpečné místo pro aktivní seniory, kde se mohou beze strachu z ageismu setkávat s lidmi z jiných sociálních skupin, profesí či různého věku. Význam centra a jeho role v podobě bezpečného prostoru je lépe pozorovatelná na zkušenostech kupříkladu Elišky a Marty, které popisují své zkušenosti s ageistickým zacházením ve skupinách lidí různého věku, jež zároveň byly utvořeny více organicky mimo působení centra zaměřeného na problematiku stárnutí. V takovýchto skupinách jejich status „aktivního seniora“ nenesl takovou prestiž jako v institucích, které aktivní stárnutí podporují. Aktivita jako kapitál zde částečně ztratil na hodnotě.

Paní Marta popisuje hned dvě příhody, kdy se při aktivitách mimo kulturní a vzdělávací centrum setkala s ageistickým přístupem ze strany mladších osob. V první příhodě se jedná o její iniciativu jako dobrovolníka pro výuku češtiny cizinců, která se setkala s rozpačitým přijetím ze strany jejích studentů. Rozpaky byly podle jejího názoru způsobeny právě odlišným očekáváním studentů ohledně věku jejich lektorky: *„Já jsem chvíli chodila na Univerzitu třetího věku na Filosofickou fakultu a na nástěnce jsem viděla, že nabírají lektory češtiny. A že jsem měla dlouholetou praxi, tak jsem tam zavolala, jestli by vzali i seniora. A vzali. Dostala jsem několik studentů na češtinu. Ale bylo legrační, jak někteří reagovali, že se mě jako lekli, když viděli starého člověka. Očividně čekali někoho mladého. Dokonce se mi párkrát stalo, že u mě někdo byl jen jednu hodinu a pak říkal, že si to rozmyslel nebo že nemůže. Ale teď nějak jsem se odmlčela i tam, protože se mi prostě zdá, že chtějí ty mladší. Já nevím no. Oni mi to napřímo většinou neřeknou, ale člověk to vycítí.“*

Ve druhém případě vystupuje paní Marta jako studentka a popisuje své zážitky z jazykové školy, kam dochází na hodiny švédštiny. Tu se učí kvůli své dceři a vnučkám, které ve Švédsku dlouhodobě žijí. Na těchto kurzech se Marta setkává s předsudečným chováním ze strany dalších účastníků.

„Ještě chodím do jazykovky a to se mi líbí. Tam jsem ve skupině mladých lidí a to i mně dodává energii. Tak snad je tam moc nezdržuji,“ směje se paní Marta. *„Jeden rok jsem chodila na angličtinu do centra, ale tam jste ve skupině seniorů. Tohle má hodně do sebe, je tam jiná atmosféra, jiný přístup. Doufám, že jim nevadím, to by mě mrzelo.“*

Paní Marta vyjadřuje obavy o své učební tempo oproti mladším studentům, k nimž ona sama chová kladný vztah. Zeptala jsem se paní Marty, proč má pocit, že by jim měla být na obtíž. Odpověděla konkrétními příklady:

„Na těch jazykových kroužcích právě vždycky byli mladí lidé, 20 nebo 25 let. A jednou jsem nevěděla kam, tak jsem si sedla, kde bylo místo. A vedle mě seděl takový mladý chlapec. Úplně jsem cítila, jak mu vadí, že vedle něho sedí nějaká bába,“ lítostivě se pousmála paní Marta. *„Ale to se mi stalo jen jednou, oni jsou většinu času hodní a vstřícní. Ale je pravda, že se jednou prořekla i moje dcera, když mi vyprávěla o svém kurzu švédštiny. Říkala: ‚Teda mami, na tom kurzu je jedna bába a ta je tak pomalá a tak nás zdržuje, pořád má nějaké otázky‘. A pak když jsem šla na tenhle kurz, tak jsem na to myslela a bála jsem se, abych taky nebyla taková. Říkala jsem si, že je nesmím zdržovat, musím makat, abych jim nevadila.“*

Se svou zkušeností s ageistickým přístupem ke své osobě při aktivitách mimo kulturní a vzdělávací centrum se mi svěřila i paní Eliška. Ta popisuje, jak byla dočasně vyloučena z diskuzí ostatními účastníky pouze na základě svého věku a snížené pohyblivosti kvůli zranění nohy. Tyto dvě viditelné charakteristiky zapříčinily, že se na ní ostatní účastnice semináře dívaly s předsudky.

„Mně se to stává jak kdy, bohužel kus od kusu. Ale například teď jsem byla na divadelním semináři v Arše, který dělala jedna paní, která dělá dokumentární divadlo. A událo se to tak, že napsali výzvu do Respektu, že hledají lidi, co nemají nic společného s divadlem, pro nový projekt. Tak jsem se přihlásila a vybrali mě. A říkali, že z 5000 lidí vybrali 30 holek od 18 do 28 let. A pak jsem tam byla já. Bylo to zvláštní sledovat, protože to jsou lidé z úplně jiných sociálních skupin, než s kterými se normálně setkávám. Byly tam maminky na mateřské, studentky, holky, co nevědí, co se sebou, ale všechny krásné a mladé. A když mě viděly, taky bylo vidět, že trošičku ztuhly, protože si vůbec nedovedly představit, co se ode mě dá čekat. A bylo to ještě o to zajímavější, že já si ještě dva dny předtím udělala výron v kotníku. Ale stejně jsem tam šla, protože to bylo na celý měsíc a půjčili nám divadelní prostory, světla, všechno. Opravdu to bylo intenzivní. Jenomže jsem měla ještě handicap v tom zranění, takže jsem byla fakt omezená. A oni se na mě dívali hrozně podezíravě, co tam dělám a jestli můžu být vůbec k něčemu užitečná. Samozřejmě se to rozhýbalo, ale na můj vkus to trvalo trochu dlouho. A bylo zvláštní sledovat, že když s někým mluvíte, tak předpokládáte, že vám věnuje takovou pozornost, jakou vy věnujete jemu. A u nich se to občas nestalo. To bylo v podstatě poprvé, co mě někdo nenechal

domluvit, nebo položil otázku a odpověděl si na ni sám a mě úplně odstavil. To se mi normálně nestává, protože se většinou nepohybují někde, kde by se ke mně někdo mohl chovat jako k něčemu ošklivému.“

Koncept aktivního stárnutí tedy nabízí jakousi cestu, jak zajistit starším lidem ve společnosti i nadále místo a dát jim možnost pokračující participace. Ze zkušeností klientů centra nicméně vyplývá, že samotná aktivita k sociální inkluzi starších osob nestačí. I aktivní starší lidé se setkávají s ageistickým zacházením, především jedná-li se o prostředí, které nebylo úmyslně vytvořeno pro podporu aktivního stárnutí starších osob. Je zajímavé, že účastnice výzkumu byly v takovém prostředí méně sebevědomé než v prostoru centra, kde je „být aktivní“ pozitivně hodnoceno.

Výjimeční i zranitelní – ageistické představy a konstrukce „Druhého“

„Sedím v kavárně centra, a zatímco čekám na jeho vedoucí Terezu, listuji si novým číslem časopisu centra, který mi věnovala na ukrácení dlouhé chvíle. Přestože je brzy ráno, na recepci se již scházejí první klientky čekající na ranní jógu. Postávají v hloučku kolem baru, na jednom rameni kabelka, na druhém stočená jogamatka. Hlasitě a s širokými úsměvy rozpravují o přicházejících svátcích. Já se dívám do tváře muže s bílými vlasy a vousy. Muže na titulní straně časopisu, „který spojuje generace“. Otevírám časopis na straně 10, kde nacházím rozhovor s ním. Celou první dvojstranu tvoří další fotografie. Muž v kožené bundě sedí na závodní motorce stojící na silnici. Nikde nikdo, jen na horizontu se shlukují bouřková mračna. Dočítám se, že byl generálem a velitelem české armády. Podle úvodních řádků má být rozhovor s ním o svobodě a „obyčejných věcech, kterých si nyní může užívat naplno“. (z terénních poznámek během prvního týdne mých návštěv v centru)

Titulní strany časopisu vydávaného vzdělávacím a kulturním centrem jsou skoro výhradně rezervované aktivním starším lidem, jejichž způsob života ve vyšším věku odpovídá představám o ideálním průběhu této životní etapy. Většinou se jedná o slavné osobnosti, které se stávají vzorem pro čtenáře časopisu a ukazují, že je možné být ve stáří i nadále aktivní a spokojení a účastnit se na dění ve společnosti. Stáří je zde romantizováno

a zahaleno pod rouškou optimismu, což je pro tyto materiály podle Timonen (2016) typické.

Představy o stáří, na které můžeme v médiích narazit, jsou povětšinou dvojího charakteru. Jedny, jako v případě výše zmíněného článku, romantizují stáří jako etapu života, kdy člověk může konečně dělat to, na co se celý život těšil. Stáří je zde idealizováno jako období volnosti, svobodného nakládání s časem a zaslouženého odpočinku. V podobném duchu prezentuje stáří i idea aktivního stárnutí, která zároveň úzce propojuje aktivitu se spokojeností a vnímaným úspěchem člověka. Jako aktivní jsou starší lidé šťastní a využívají svého potenciálu naplno. Jiné, tradiční obrazy stáří prezentují toto období jako úzce spojené s úpadkem a nemocí. V tomto duchu jsou pak starší lidé prezentováni jako bezbranní a zranitelní (Grøn, 2016).

Oba tyto druhy rétorik jsou samy o sobě problematické a normativní. První z nich představuje aktivní seniory jako výjimečné právě díky své aktivitě, která je přibližuje produktivnímu věku. Jsou tak pozitivně hodnoceni pro svůj vzdor ubývání sil a nesamostatnosti (van Dyk, 2016). Zároveň je touto glorifikací aktivního stáří ustavována ideální podoba stárnutí, čímž jsou ostatní strategie stárnutí a životní styly upozadovány a rámovány jako méně vhodné a méně oceňované. V těchto narativech působí aktivní stárnutí jako cesta k sociální inkluzi, ale jeho výsledkem jsou další sociální nerovnosti a vyloučení (Katz, 2013). Druhá rétorika pracuje se stereotypy o stáří, které jsou v sociálních vědách shrnovány pod čtvrtý věk a jsou charakterizovány jako období zranitelnosti a závislosti starších osob (van Dyk, 2016). Tyto narativy vycházejí ryze z negativních představ o stáří jako spojeného s nemocí, nesamostatností a potřebou péče. Obě rétoriky jsou ve své podstatě ageistické, tzn. chronologický věk je zde zvýznamňován jakožto podstatná charakteristika jedinců a skupin, a na jeho základě jsou starší osoby stereotypizovány a diskriminovány.

Ageismus je definován jako ideologie stojící na „sdíleném přesvědčení o kvalitativní nerovnosti jednotlivých fází života lidského životního cyklu, manifestovaná skrze proces systematické, symbolické i reálné stereotypizace a diskriminace osob a skupin na základě jejich chronologického věku a/nebo na základě příslušnosti k určité kohortě/generaci“ (Vidovičová, 2014, pp. 31-32). Jedincům i skupinám jsou připisovány různé vlastnosti a schopnosti pouze na základě přináležení k dané kohortě či generaci, a právě ty jsou podkladem pro diskriminaci. Ageistické představy zároveň vytvářejí bariéry, jež znemožňují vstup nebo výstup do/z daných sociálních skupin. Zda člověk přináleží

k dané skupině či nikoli, je v ageismu určováno na základě biologických znaků a vzhledu. Starší lidé jsou tak mnohdy považováni za „staré“, i když se tak ještě sami necítí.

Participantů výzkumu v centru sdíleli své zkušenosti se zažívaným ageismem. Zmiňovali nepříjemné zacházení ze strany neznámých lidí například v městské dopravě, v čekárně u lékaře, v obchodě a v jiných veřejných prostorech. Centrum pro ně představovalo bezpečný prostor pro sdílení těchto zkušeností.

„Tak jsem prý pomalá, dneska mi to řekla jedna paní v tramvaji, když jsme vystupovali,“ zmiňuje klientka centra jako by mezi řečí, leč z jejího tónu hlasu je patrné, že jí to trápí. „A to Vám to jen tak řekla?“ ptám se. „Ona to neřekla přímo mně, spíš tak všeobecně. „Ježiš, tý to zase trvá,“ říkala.“ (z terénních zápisků).

Pan Karel mi při našem rozhovoru vyprávěl: *„My jsme byli s manželkou jednou nakupovat mimo stanovené hodiny. Víte, jak byla ta hodina, kdy mohou chodit do obchodu jen důchodci? Tak my byli až odpoledne. A nějaký mladík si na nás otevřel pusku, že prý máme svůj čas a že takhle akorát zase všechno vykoupíme. A to jsme přitom šli jen pro pár drobností. (...) Na to se připravte. Až budete v našem věku, vždycky se najde někdo, kdo si do vás rád rýpne.“*

Koncept aktivního stárnutí a jemu podobné koncepty se snaží o nahrazení negativních představ o stáří ve společnosti novými. Tyto snahy však uvázly na normativních představách spojených s aktivitou či produktivitou (Hasmanová Marhánková, 2010). V rámci propagace pozitivních představ o stáří jsou aktivní senioři vyzdvihováni jako příklad pro všechny ostatní. Jedná se o tzv. pozitivní ageismus (Walker, 2012). V narativech využívajících pozitivního ageismu je stáří idealizováno a romantizováno, což vede k popírání dalších charakteristik vlastních této etapě života, jakou je nemoc, vulnerabilita nebo smrt.

V případě centra, které jsem navštěvovala, byli zviditelňováni například manželé Josef a Dana. Ti byli v centru považováni za velmi aktivní členy, účastnili se nejen kurzů a seminářů, ale jezdili i propagovat centrum na nejrůznější akce jako dny otevřených dveří, jarmarky, festivaly apod. Pan Josef v centru sám vedl seminář zaměřený na osobní rozvoj. Paní Dana byla dlouholetou členkou sboru centra.

„Když jsem s manželi měla provést rozhovor, pozvali mě k sobě domů. V této době bylo centrum již uzavřené z důvodu probíhající pandemie koronaviru. Manželé mě vřele uvítali a pohostili čajem a sušenkami. V jejich obývacím pokoji byly podél stěn knihovny

s mnoha tituly o osobním rozvoji. Zajisté patří panu Josefovi, řekla jsem si, což mi vzápětí potvrdil. Používal je pro své semináře o této tématice. Uprostřed místnosti stála bílá tabule s nápisem „Vítejte, Pavlo“. Dozvěděla jsem se, že takové uvítání si od nich naposledy vysloužila redaktorka z Respektu, která se o nich dozvěděla prostřednictvím centra. Když mě pan Josef prováděl svými knihami, vyprávěl o své cestě do kulturního a vzdělávacího centra před mnoha lety. Paní Dana zatím pobíhala po místnosti a shromažďovala nějaké dokumenty. Později, když jsme se opět posadili ke stolu, mi ukázala, co si pro mě přichystala. Jednalo se o velké množství materiálů centra, kde byli manželé zmíněni jako „aktivní seniori“. Prohlížela jsem si letáčky a prospekty centra, plakáty k různým proběhnutým akcím i články v časopise centra. Sám pár byl na mnoha fotografiích. „Oni nás využívají hodně,“ vysvětluje mi paní Dana. „Jednou mi paní vedoucí Tereza řekla, že párů tam (v centru) mají málo, že to už se jen tak nevidí. Tak možná proto,“ konstatuje. „Jednou nás dokonce nazvali... no, jak to bylo?“ vybídlá Dana svého manžela. „Jednou nás dokonce nazvali reprezentanty centra,“ dokončil hrdě Josef.“

V rámci pozitivního ageismu v centru je klientům jejich aktivita jako kapitál potvrzována. To má pozitivní vliv na jejich sebevědomí. Mimo centrum se účastníci výzkumu nicméně občas setkávají s negativním ageismem, kdy jim jsou připisovány stereotypy spojované s vyšším věkem (Hasmanová Marhánková, 2010). V době pandemie COVID-19 bylo v mediálním a veřejném prostoru často využíváno rétoriky zdůrazňující zranitelnost seniorů. To vyvolalo mnohé nepokoje mezi staršími osobami, včetně klientů vzdělávacího a kulturního centra. Následující část se věnuje právě době koronavirové a důsledkům užívání rétorik zranitelnosti seniorů v mediálním a veřejném prostoru.

Konstrukce „zranitelného seniora“ během pandemie

V době pandemie COVID-19 od března 2020 docházelo ke zvýšenému využívání rétoriky, která zdůrazňovala křehkost a zranitelnost starších osob, v médiích a politice k ospravedlňování restrikcí vydávaných vládou. V tomto kontextu byla skupina starších osob homogenizována ve snaze zavést jednotné podmínky pro všechny osoby starší 65 let. Tento přístup se mezi lidmi, na něž byl směřován a kteří jsou významně heterogenní skupinou, setkal s velkým nepřijetím. Vůči homogenizaci v přístupu ke starším lidem ze

strany politiků a vlády ČR se vymezovali i klienti centra, kteří odmítali negativní představy o stáří jako spojeného především s pasivitou, zhoršováním zdravotního stavu a potřebou péče. Přestože tedy v době před pandemií bylo aktivní stárnutí podporovanou formou stárnutí, samotná pandemie COVID-19 změnila potřeby a priority státu a aktivní stárnutí bylo upozaděno na úkor homogenizace seniorů jako zranitelné populace, kterou je třeba ochraňovat. V této době byly biopolitické praktiky umocňovány v podobě omezení pohybu nejen starších osob, nutnosti zakrývání úst a nosu aj. V kulturním a vzdělávacím centru se nálada změnila stejným způsobem. Mezi zaměstnanci centra i jeho klienty se během podzimu 2020, kdy bylo centrum na několik týdnů znovuotevřené, panovalo nadšení ze znovushledání smíšené se strachem z toho, co tato situace může přinést.

V této době došlo ve veřejné a mediální sféře ke konstrukci „zranitelného seniora“, která odrážela negativní představy o stáří ve společnosti, ale zároveň díky vládním nařízením za účelem ochrany seniorské populace došlo k větší segregaci osob na základě jejich chronologického věku. Tyto restrikce byly součástí strategie v boji s pandemií a zasáhly do konkrétních praktik starších osob. Konkrétně se jednalo například o zavedení časového rozmezí, kdy mohli v daných hodinách v obchodech nakupovat pouze lidé starší 65 let. Během pandemie byli senioři byli označováni za jednu z nejohroženějších skupin. Opatření měla fungovat jako ochrana před možnou nákazou koronavirem a s ní spojenými zdravotními komplikacemi, které se u této skupiny předpokládali.

Vytrvalé upozorňování na zranitelnost této skupiny se ale odrazilo v omezování kontaktu s nimi ze strany jejich rodin a přátel za účelem jejich ochrany. Výsledkem byla větší izolace a pocíťovaná osamělost aktérů. Nejhůře tuto zkušenost prožívaly ženy, které žily samy daleko od svých rodin. Paní Denisa popisuje svou frustraci z omezeného kontaktu se svou rodinou:

„Mojí mladí měli strach se se mnou vidat. Ale to jsem jim hned řekla, at' nad tím ani nepřemýšlejí. Já jsem ochotná se vzdát jiných setkání, chodím si akorát nakoupit a pak sem chodí ti tři studenti. Ale to jsou lékaři, ti si to ohlírají, aby mě nenakazili. Ale abych tomu obětovala setkávání s nimi, to to raději chytím. To to raději risknu a budu šťastná, že je vidím, než abych se tady utrápila. Samozřejmě neriskujeme zbytečně, ale jinak se s nimi vidět chci. To je přesně ta mez, ta hranice, kterou pro sebe nepřekročím.“

Paní Markéta líčí podobnou zkušenost s náhlým dlouhodobým omezováním setkávání s rodinou. K situaci za měla během pandemie podobný přístup jako paní Denisa:

„Oni jsou pro mě nejdůležitější. To raději omezím všechno ostatní, ale svoje vnoučata vidat chci. Ale oni se bojí, tak se nevidáme zas tak často. Navíc to máme daleko.“ Zeptala jsem se jí, jak jejich rozhodnutí vnímá: *„Tak je mi to trochu líto, připadám si hodně izolovaná. Což je teda přesně, o co se vláda snaží (smích). Ale je to těžké, když žiju sama. Stýská se mi po rodině a přátelích.“*

Zhoršeného psychického stavu osamělých klientů centra si bylo vedení centra vědomo a reagovalo na to zpětně zavedením pravidelných online setkání s psychologem pro zájemce. Zároveň se ve zvyšování činnosti centra v médiích téměř zcela upustilo od zdůrazňování podpory aktivních seniorů a velký důraz se nyní kladl na podporu, kterou svým klientům nabízí, konkrétně v podobě psychologické podpory v online prostoru, shromažďování dobrovolníků, kteří by pomáhali seniorům s nakupováním nebo lince pro potřebné starší osoby.

Dánská antropoložka Lone Grøn (2016) se ve své práci věnuje zranitelnosti seniorů a tvrdí, že dichotomie mezi aktérstvím a zranitelností je typická právě pro seniorský věk a stále se objevuje i v mnohých gerontologických či antropologických pracích. Proto je podle ní nutné věnovat větší pozornost právě oné zranitelnosti. Podle Grøn jsou zranitelnost a aktérství vzájemně provázané módy žití, jež jsou současně přítomné ve všech životních situacích ve vyšším věku a pojí se s liminalitou, nemocí i ztrátou. Grøn ve svém výzkumu ukazuje, že zranitelní senioři mají přístup k vlastnímu aktérství, i pokud jsou vnímáni ve společnosti jako zranitelní a nesamostatní (Grøn, 2016).

Přestože aktivní senioři jsou většinou chápáni v protikladu ke zranitelným seniorům žijícím s nemocí či disabilitou, neznamená to, že oni sami by se nesetkávali se situacemi, v nichž se cítí zranitelní. Právě doba pandemie přinesla situace, kdy se klienti centra považující se za „aktivní seniory“ museli vyrovnávat se stigmatem „zranitelných seniorů“. Výsledkem této ambivalence byly drobné rebelie ze strany aktivních klientů, kterými demonstrovali nejen svůj nesouhlas s vládními opatřeními, ale především to, že na základě chronologického věku je s nimi zacházeno jako se seniory, kterým je upírána možnost vlastního určení své situace a rozhodnutí o tom, co je pro ně bezpečné a co nikoli. Během tohoto období jsem již neměla přístup do centra právě z důvodu snižování kapacity osob, které se tam pohybují a upřednostňování zájemců z řad klientů. Byla jsem však nadále v kontaktu s jeho vedoucí Klárou, která mi zprostředkovávala přístup na online výuku centra. Klára mi opakovaně popisovala drobné incidenty a konflikty, jež se v centru odehrávaly během podzimu 2020. V této době bylo centrum bylo otevřené menším

skupinám seniorů za předpokladu důsledného dodržování určitých obecně platných pravidel jako nošení ochranných pomůcek, desinfekce rukou apod. Klára vypráví:

„Teď na podzim s těmi rouškami, to jsme si užili. Já nejdřív vůbec nechápala, v čem byl problém, a pak jsem to konečně pochopila, když mi to dva, tři klienti vysvětlili. Stávalo se, že jsem šla kolem učebny, a to už roušky byly opravdu povinné i ve vnitřních prostorách, ale nikdo z těch seniorů roušku neměl. No a já šla kolem a oni si to začali rychle hledat a nandávat. A to se stávalo hrozně často. Vždycky, když mě viděli, tak začali všichni šátrat v taškách a nasazovat roušky. Tak jsem jim pak říkala: “Podívejte se, kvůli mně to dělat fakt nemusíte.” Oni měli pocit, že já jsem tu jako nějaký policajt nebo nevim. Ale přece šlo o jejich zdraví v té skupince. To ale vůbec nefungovalo. Vždycky jsem přešla a oni si to zase sundali. A já to vůbec nechápala. No a potom mi někdo řekl, když jsme se bavili po kurzu, že se jim nelíbí, že za ně jakoby rozhodujeme. Že oni sami si chtějí určit, co je pro ně bezpečné a co ne. A teď že za ně celá ta společnost rozhodovala a chtěla je chránit. Ale oni se chtěli sami rozhodnout, kde chtějí být chránění a jak. A tohle v nich vzbuzovalo takové silné emoce, že začali rebelovat proti tomu, že za ně rozhodují jiní. To mě vůbec nenapadlo. My všichni jsme pořád dělali, nebo doteď to společnost dělá, že musíme chránit seniory, ať jdou nakoupit jen ráno a sami a tak dále. No a mně tu pak ti senioři říkali, že si připadají jako zbavení práv a že si chtějí sami rozhodovat, co je pro ně bezpečné. A já už jsem ty dva měsíce byla celá nesvá, co se děje, byl to pro mě takový stres, že se mi tu nějaká skupinka nakazí. Pak kdyby se zjistilo, že tam někdo chodí a nemá roušky, tak jsme mohli mít průšvih ještě my. Nejdřív jsem byla v šoku a trochu rozčilená, ale pak to se mnou nějak rezonovalo a začala jsem si uvědomovat, že mají pravdu, že je to opravdu nepříjemná pozice, do níž je společnost postavila. Pořád o nich někdo rozhoduje a my jako společnost jsme jim opravdu vzali ty práva a svobodu a jenom jim říkáme: “Musíme vás chránit!” To jsou normálně soběstační lidé. Nijak zvlášť se neliší od kohokoli z nás, jen mají starší datum na občance. Takže to se mnou hodně pohnulo.“

Klienti centra se nálepce „zranitelných seniorů“ bránili právě pro to, co s sebou nesla. V důsledku kategorizace všech starších osob pouze na základě věku se cítí bezbranní, zbavení práv na rozhodování o sobě samých. Koronavirová krize odhalila propast, jíž senioři vnímají mezi jimi samými a lidmi pracujícími v centru, kteří bývají většinou mladší. V této situaci se staly zástupci společnosti, která stála proti nim. Naopak před lektory, kteří jsou zároveň klienty centra, a tedy spadají do stejné věkové kategorie, se cítili více v bezpečí. Nošení roušky pak pro ně znamenalo víc než jen dodržování pravidel

stanovených vládou ČR, ale bylo především projevem aktérství a nesouhlasu s kategorizací a homogenizací starších osob ve společnosti a s negativními obrazy stáří. Klienti centra, jež byli zvyklí a hrdí na svou pozici aktivních seniorů, byli nyní viděni jako součást seniorské populace a vnímali, že je o nich rozhodováno bez jejich účasti, bez vyslyšení jejich hlasu.

Současně s narativy v médiích a veřejném prostoru o „zranitelných seniorech“, které bychom se všichni měli snažit chránit, se celá seniorská populace dostala do pozice jakýchsi rukojmích, jež byli používáni jako důvod, proč by měli všichni lidé pravidla stanovená vládou ČR dodržovat. Tato situace a pociťované úskalí klienty centra vyeskalovalo v občasnou rebelii v podobě odmítání nošení roušek v prostoru centra. Při setkání s vedením či zaměstnanci centra naopak klienti měli roušky podle vedoucí centra opětovně rychle nasazovat. Tím demonstrovali, že nepatří do stejné sociální skupiny se stejnými právy jako osoby mladší. Svými rebeliemi dávali najevo svůj nesouhlas se způsobem, jakým s nimi bylo během pandemie zacházeno ve společnosti.

V pandemické době se ve veřejné sféře i v kulturním a vzdělávacím centru dostalo aktivní stárnutí do pozadí a upřednostnila se „ochrana nejzranitelnějších“, tedy seniorů. Takto rámování byli shodně všichni lidé starší 65 let. Aktivity jako takové v centru neustaly, ale přesunuly se do online prostoru. Některé z nich se z důvodu sníženého zájmu ze strany klientů staly neudržitelné a byly zrušeny, další jako například psychologická podpora pro osamělé seniory důsledkem izolace vznikly pro potřeby klientů. Po ročním trvání pandemie na jaře 2021 se centrum opět začalo přiklánět k aktivnímu stárnutí. Aktivita byla vyzdvihována jako cesta k umenšení psychické nepohody panující mezi klienty, Zároveň nové granty, které pokrývají chod daného a dalších vzdělávacích a kulturních center pro seniory, podporují tzv. empowerment mezi staršími osobami, jehož cílem je další osamostatnění seniorů a větší nezávislost. V centru je podpora empowermentu vyřešena prostorem, kde se scházejí skupinky klientů a společně plánují výlety a jiné volnočasové aktivity. Tyto organizační diskuze jsou prozatím moderovány s pomocí zaměstnanců centra, nicméně cílem je úplné osamostatnění klientů. Bude-li idea aktivního stárnutí v centru pro seniory nadále využívána či dojde-li k její proměně či úplnému nahrazení konceptem novým, by bylo zajímavým tématem k dalšímu zkoumání.

Závěr

Ve své práci jsem se snažila ukázat roli, jakou roli má idea aktivního stárnutí v prostředí pražského kulturního a vzdělávacího centra a jak se pojí s kulturně specifickými hodnotami v naší společnosti. Postupně jsem rozkrývala, proč je aktivita ve stáří považována za důležitou hodnotu spolu se zdravím, samostatností a nezávislostí a jaké možnosti skýtá těm, co o ni usilují a mají předpoklady (dobrý zdravotní stav, socioekonomické zázemí aj.) jí dostat.

Světová zdravotnická organizace definuje aktivní stárnutí jako proces „*co nejlepšího využití příležitostí pro zdraví, participaci a bezpečnost ke zlepšení kvality života lidí v průběhu stárnutí*“ (World Health Organization, 2002, p. 12). Tento koncept vznikl ve snaze nahradit negativní představy o stáří jako výhradně spojeného s nemocí a závislostí více optimistickou ideou stáří jako období plného potenciálu. Tento optimisticky vyhlížející diskurz stárnutí se pojí s politickými strategiemi, jak snížit náklady za péči ve veřejném zdravotnictví a pomocí biopolitických praktik organizovat stárnoucí společnost, která čelí demografickým změnám (Mikkelsen, 2017). Z toho důvodu je poukazováno především na potenciál starších osob, jehož naplněním lze dosáhnout spokojeného stáří.

Koncept aktivního stárnutí v sobě tedy obsahuje představu o ideálním průběhu této etapy, k čemuž je možné lidi podněcovat a vést (Hasmanová Marhánková, 2013). Jeho úspěch v západních společnostech spočívá v jejich neoliberalním nastavení, kdy je prosazována individuální zodpovědnost člověka za vlastní život, včetně svého zdraví. Aktivita, nezávislost a seberealizace jsou dalšími kladně oceňovanými hodnotami v těchto společnostech (Lamb, 2020). Výsledkem zvýznamňování aktivity a samostatnosti je, že představa o ideálního průběhu této životní etapy je ve své podstatě neodlišná od produktivního věku, a dochází k popírání specifík, které s sebou vyšší věk přináší (Lassen & Moreira, 2014). Tato „vhodná“ strategie stárnutí je navíc nedosažitelná pro ty, kteří již závislí jsou či jsou zdravotně, socioekonomicky či jinak znevýhodněni. Zakládá tak další nerovnosti ve společnosti (Boudiny & Mortelmans, 2011).

V neoliberalně nastavené společnosti je aktivita oceňovanou hodnotou a pojí se s životním stylem střední třídy (Katz, 2013). K aktivnímu stárnutí se hlásí především tzv. elitní senioři což jsou vzdělaní lidé s dobrým socioekonomickým zázemím a zdravotním stavem. Idea aktivního stárnutí pracuje v souladu s hodnotami střední třídy a podporuje kupříkladu pokračující vzdělávání, setrvávání starších osob na pracovním trhu,

dobrovolnictví nebo zajištění podpůrného prostředí pro osobní rozvoj. Jako taková je exkluzivní a ostatní strategie stárnutí či životní styly jsou rámovány jako „horší“. Kulturní a vzdělávací centrum, které s ideou aktivního stárnutí pracuje a kde jsem prováděla svůj výzkum, navštěvují převážně vysokoškolsky vzdělaní lidé s dobrým socioekonomickým zázemím a zdravotním stavem, který jim umožňuje aktivní životní styl. Početně jsou v centru výrazně více zastoupené ženy, což může být důsledkem rozdílného průměrného věku dožití obou žen a mužů, menší atraktivitou aktivit v centru pro muže či odlišným přístupem k péči o zdraví žen a mužů ve vyšším věku. K jakýmkoli závěrům však nemám dostatečná data.

Aktivita je v kontextu aktivního stárnutí představována jako určitá terapie pro stárnoucí populaci. Prostřednictvím aktivity je možné oddálit neduhy stáří, což je v západních společnostech „posedlých věčným mládím“ (tzv. anti-ageing optimismus) žádoucí (Cheng, et al., 2015). Dochází tak ke glorifikaci aktivity i zdraví a tyto hodnoty jsou postaveny do opozice k neaktivitě a nemoci. Klienti centra, kteří sebe samé považují za aktivní seniory pod tímto tlakem hodnotí, že by mohli vždy dělat více. Nicnedělání či zahálka je naopak rámováno jako „nevhodné“ (například Evropská rozvojová agentura, s.r.o., kolektiv autorů, 2012) a v životě aktivních seniorů je neaktivita „skoro jako hřích“.

Pro ty, kteří aktivně tráví svůj volný čas ve stáří, funguje aktivita jako nový druh sociálního kapitálu, jehož vlastnictví je pro starší osoby zdrojem pozitivního sebehodnocení. Svou aktivitu klienti centra ukazují na materiálních důkazech, jakými jsou popsané sešity z kurzů a seminářů ve vzdělávacím centru nebo zaplněný diář. Aktivita je klienty centra i jeho zaměstnanci chápána ve dvojím významu. V prvním je aktivita samotnou vůlí k činnosti a je ve své podstatě shodná s aktivitou jako sociálním kapitálem. Ve druhém významu je aktivita chápána ve smyslu konkrétních činností, které účastníci výzkumu ve svém volném čase vykonávají. Kulturní a vzdělávací centrum nabízí svým klientům širokou škálu aktivit od besed a přednášek, přes pohybové a tvůrčí aktivity, výuku jazyků až po různé workshopy, zahradničení či sbor centra. Mezi účastníky výzkumu dochází k hierarchizaci těchto aktivit, kdy ty činnosti, které vyžadují aktivní zapojení klientů či praktickou výuku, jsou ceněny více než přednášky s frontální výukou. Zároveň v centru dochází ke komodifikaci aktivit, které představují zboží či služby vytvořené ke konzumaci klienty.

K hierarchizaci dochází i mezi aktivními seniory, kteří mezi sebou rozlišují na základě aktivity, tj. vlastnictví tohoto sociálního kapitálu. Aktivnější senioři o sobě nemluví jako o explicitně „lepších“. K méně aktivním či neaktivním osobám se však

vyjadřují se soucitem, čímž upozorňují na vnímané nerovné postavení mezi „sebou“ a „jimi“. Méně aktivní seniory přitom rozdělují na ty, kteří být více aktivní nemohou, a na ty, kteří nechtějí, přičemž druhé zmíněné kategorii vyjadřují menší pochopení pro jejich volbu. Hierarchizace osob na základě aktivity či přístupu k ní také odkryla, že ne všechny aktivity jsou vnímány jako stejně hodnotné. Kupříkladu péče o zranitelné seniory, péče o vnoučata či udržování přátelství do představ o aktivním trávení volného času nespádají, a nejsou tedy ani základem pro vlastnictví tohoto sociálního kapitálu (Biggs, 2001).

Zdraví a úbytek aktivity byli účastníky výzkumu vnímány jako vzájemně provázané. Jejich vztah byl ale odlišně interpretován těmi, kteří byli zdraví, a těmi, kteří žili se zdravotními problémy. Zdraví aktivní senioři vnímali zhoršení zdravotního stavu jako důsledek absence či nedostatečnosti aktivity. Lidé se zdravotními problémy naopak interpretovali svou nižší míru aktivity jako důsledek zdravotních obtíží, s nimiž žijí. Všichni účastníci výzkumu se nicméně shodně považovali za aktivní.

V mediálních a veřejném prostoru můžeme pozorovat dvě rétoriky k problematice stárnutí (Verbruggen, et al., 2020). V první dochází k romantizaci a idealizaci stárnutí jakožto životní etapy plné volnosti, svobodného nakládání s časem a zaslouženého odpočinku. Ve druhé je pak zdůrazňována zranitelnost, závislost a potřeba péče starších osob. Oba tyto druhy rétorik jsou problematické a normativní. V prvním případě je jsou aktivní senioři představováni jako výjimeční díky svému přiblížení se produktivnímu věku a vzdoru ubývání sil (stejnost), nebo pro vlastnosti, které je tvoří výjimečnými mezi ostatními seniory, například aktivity (rozdílnost). V obou případech jde o konstrukci „Druhého“, vždy však na jiném základu (van Dyk, 2016). Tato glorifikace aktivního stáří zároveň ustavuje ideální podobu stárnutí a odlišné životní styly jsou upozadřovány a rámovány jako méně vhodné. Druhá rétorika pracuje se stereotypy o stáří, které jsou v sociálních vědách shrnovány pod čtvrtý věk a pracují s představou zranitelnosti a závislosti seniorů (Grøn, 2016).

Kulturní a vzdělávací centrum, které pracuje s ideou aktivního stárnutí a kde je aktivita starších osob pozitivně oceňována, funguje jako bezpečný prostor pro seberealizaci svých klientů. Doba pandemie COVID-19 nicméně proměnila priority a potřeby autorit (především státu) a došlo k proměně přístupu ke starším lidem. Namísto podpory aktivního stárnutí nyní byli lidé starší 65 let homogenizováni a rámováni jako nejzranitelnější část populace, kterou je potřeba chránit před koronavirem. Tím vznikl rozpor mezi sebepojetím klientů centra (aktivní senioři) a rétorikou, která byla o senioech používána ve veřejném prostoru (zranitelní senioři). Tato situace a pocíťované úskalí klienty centra eskalovalo

v občasných rebeliích v podobě odmítání nošení roušek v prostoru centra. Při setkání s vedením či zaměstnanci centra naopak klienti měli roušky podle vedoucí centra opětovně rychle nasazovat. Tím demonstrovali, že nepatří do stejné sociální skupiny se stejnými právy jako osoby mladší. Svými rebeliemi dávali najevo svůj nesouhlas se způsobem, jakým s nimi bylo během pandemie zacházeno ve společnosti, kde se stali rukojmími pro ospravedlnění rozhodnutí vlády. (Ne)nošení roušek pro ně znamenalo víc než jen dodržování pravidel stanovených vládou ČR, ale bylo především projevem aktérství a nesouhlasu s kategorizací a homogenizací starších osob ve společnosti. Klienti centra, jež byli zvyklí na svou pozici aktivních seniorů, byli nyní viděni jako součást seniorské populace a vnímali, že je o nich rozhodováno bez jejich účasti, bez vyslyšení jejich hlasu. Přestože však byli konstruováni jako bezbranní, aktivně nakládali se svými možnostmi (Grøn, 2016).

Pandemie COVID-19 poukázala nejen na limity aktivity jako sociálního kapitálu, ale především na limity aktivního stárnutí jako konceptu, který je svou podstatou exkluzivní. Bylo by zajímavé nadále sledovat vývoj situace v kontextu aktivního stárnutí a pozorovat změny, kterými koncept v sociálních politikách i konkrétních sociálních praktikách v centru prochází. Ve své práci jsem se nesnažila o kritiku vzdělávacích a kulturních center pro seniory či jiných organizací a spolků, které nabízejí starším lidem možnost seberealizace ve stáří. Mým cílem bylo poukázat na úskalí konceptu aktivního stárnutí, jakými jsou jeho exkluzivita a nedostupnost těm, kteří jsou zdravotně, socioekonomicky či jinak znevýhodněni, a prozkoumat kulturně specifické hodnoty, s nimiž se idea pojí.

Bibliografie

- Abu Ghosh, Y., Grygar, J. & Skovajsa, M., 2007. Zaostrěno na etnografický výzkum.. *Sociologický časopis*, Volume 43, pp. 5-12.
- Avramov, D. & Mašková, M., 2003. *Active Ageing in Europe*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Biggs, S., 2001. Towards Critical Narrativity. Stories of Aging in Contemporary Social Policy. *Journal of Aging Studies*, 15(4), pp. 303-316.
- Boudiny, K., 2012. 'Active ageing': from empty rhetoric to effective policy tool. *Ageing and Society*, pp. 1-22.
- Boudiny, K. & Mortelmans, D., 2011. A critical perspective: Towards a broader understanding of 'active ageing'. *Electronic Journal of Applied Psychology*, 7(1), pp. 8-14.
- Butler, R. N., 2009. *Revisiting productive aging*, Tokyo: The Memorial Issue, International Longevity Center (ILC).
- Butler, R. N., 2010. *The longevity prescription - The 8 proven keys to a long, healthy life*. New York: Avery.
- Bútorová, Z. & et al., 2013. *Štvrtý rozmer tretieho veku: desať kapitol o aktívnom stárnutí*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- Čeledová, L., Kalvach, Z. & Čevela, R., 2016. *Úvod do gerontologie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum.
- Česká asociace pro sociální antropologii, 2020. *Etický kodex České asociace pro sociální antropologii*. [Online]
Available at: http://www.casaonline.cz/?page_id=7
[Přístup získán 28 5 2021].
- de Sao José, J. M., Timonen, V., Filipe Amado, C. A. & Santos, S. P., 2017. A critique of the Active Ageing Index. *Journal of Aging Studies*, Volume 40, pp. 49-56.
- Degnen, C., 2007. Minding the gap: The construction of old age and oldness amongst peers. *Journal of Aging Studies*, Svazek 21, pp. 69-80.
- Evropská rozvojová agentura, s.r.o., kolektiv autorů, 2012. *Manuál aktivního stárnutí*, Praha: Evropská rozvojová agentura, s.r.o..
- Foucault, M., 2000. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin.
- Foucault, M., 2009. *Zrození biopolitiky: Kurz na Collège de France (1978-1979)*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Grøn, L., 2016. Old age and vulnerability between first, second and third person perspectives. Ethnographic explorations of aging in contemporary Denmark. *Journal of Aging Studies*, Issue 39, pp. 21-30.
- Hasmanová Marhánková, J., 2010. Konstruování představ aktivního stárnutí v centrech pro seniory. *Sociologický časopis*, 46(2), pp. 211-234.

- Hasmanová Marhánková, J., 2013. *Aktivita jako projekt: diskurz stárnutí a jeho odezvy v životech českých seniorů a seniorek*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Hasmanová Marhánková, J., 2014. Aktivní stárnutí jako idea, nástroj a kapitál. Kde hledat kořeny úspěchu konceptu aktivního stárnutí?. *Sociální studia*, 11(3), pp. 13-29.
- Haškovcová, H., 2010. *Fenomén stáří*. Praha: Havlíček Brain Team (2. přepracované vydání).
- Hejnal, O., 2014. Úvod do studia neoliberalismu: Inspirace pro antropologii. *Antropowebzin*, Svazek 1, pp. 33-48.
- Hendricks, J. & Hatch, L. R., 2006. Lifestyle and Aging. In: *Handbook of Aging and the Social Science*. London: Academic Press, pp. 301-319.
- Higgs, P. & Jones, I. R., 2009. *Medical Sociology and Old Age. Towards a Sociology of Health in Later Life*. London: Routledge.
- Holmerová, I., Ferreira, M., Wija, P. & et al., 2012. *Productive Ageing: Conditions and Opportunities: A Monograph*. Prague: International Longevity Centre Czech Republic: Centre for Expertise in Longevity and Long-term Care: Faculty of Humanities, Charles University.
- Holmerová, I. et al., 2014. *Průvodce vyšším věkem: manuál pro seniory a jejich pečovatele*. Praha: Mladá fronta.
- Holmerová, I., Starostová, O., Vepříková, R. & Wija, P., 2013. *Bedekr aktivního stárnutí*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze.
- Horský, J., 2019. Stáří a staří lidé v dějinách. V: K. Macháčková, I. Holmerová & et al., editoři *Aktivní gerontologie aneb Jak stárnout dobře*. Praha: Mladá fronta, pp. 16-24.
- Cheng, S. et al., 2015. *Successful Ageing: Asian Perspectives*. Dordrecht: Springer.
- Kasar, K. S. & Karaman, E., 2021. Life in lockdown: Social isolation, loneliness and quality of life in the elderly during the COVID-19 pandemic: A scoping review. *Geriatric Nursing*, pp. 1-8.
- Katz, S., 2013. Active and Successful Aging. Lifestyle as a Gerontological Idea. *Recherches sociologiques et anthropologiques*, 44(1), pp. 33-49.
- Lamb, S., 2014. Permanent personhood or meaningful decline? Toward a critical anthropology of successful aging. *Journal of Aging Studies*, Svazek 29, pp. 41-52.
- Lamb, S., 2020. Assemblages of Care and Personhood: "Successful Ageing" across India and North America. V: *Caring for Old Age: Perspectives from South Asia*. Heidelberg: Heidelberg University Publishing, pp. 321-338.
- Lassen, A. J. & Moreira, T., 2014. Unmaking old age: Political and cognitive formats of active ageing. *Journal of Aging Studies*, Volume 30, pp. 33-46.
- Madden, R., 2010. *Being Ethnographic: A Guide to the Theory and Practise of Ethnography*. London: SAGE Publication Ltd..

- Macháčková, K., Holmerová, I. & et al., 2019. *Aktivní gerontologie, aneb, Jak stárnout dobře*. Praha: Mladá fronta.
- Mikkelsen, H. H., 2017. Never too late for pleasure: Aging, neoliberalism, and the politics of potenciality in Denmark. *American Ethnologist*, 44(4), pp. 646-656.
- Moody, H. R., 2001. Productive Aging and the Ideology of Old Age. In: N. Morrow-Howell, J. Hinterlong & M. W. Sherraden, eds. *Productive Aging*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, pp. 175-194.
- Moody, H. R., 2005. From Successful Aging to Consciousness Aging. V: *Successful Aging Through the Life Span*. New York: Springer, pp. 55-69.
- Neilson, B., 2006. Anti-ageing cultures, biopolitics and globalisation. *Cultural Studies Review*, 12(2), pp. 149-164.
- Oyosa, A., 2000. Perceptions and consequences of ageism: views oof older people. *Ageing & Society*, Svazek 20, pp. 253-278.
- Parusniková, Z., 2000. Biomoc a kult zdraví. *Sociologický časopis*, 36(2), pp. 131-142.
- Petrová Kafková, M., 2013. *Šedivějící hodnoty? Aktivita jako dominantní způsob stárnutí*. Brno: Munipress.
- Petrová Kafková, M. & Sedláková, T., 2017. Čtvrtý věk jako specifické pole pro vyjádření aktérství. *Sociologický časopis*, 53(5), pp. 719-735.
- Rowe, J. W. & Kahn, R. L., 1997. Successful Aging. *The Gerontologist*, 37(4), pp. 433-440.
- Stöckelová, T., Abu Ghosh, Y. & eds., 2013. *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Praha: Slon.
- Timonen, V., 2016. *Beyond Successful and Active Ageing: A Theory of Model Ageing*. Bristol, UK: Policy Press.
- Tomeš, I., Šámalová, K. & et al., 2017. *Sociální souvislosti aktivního stáří*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum.
- Torres, S., 2018. *Cultural Values and the Nature of Successful Aging*. [Online] Available at: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190236557.013.343> [Přístup získán 24 Jun 2021].
- UNECE/European Commission, 2015. *Active Ageing Index (AAI)*, Brussels: UNECE/EC.
- Vágnerová, M., 2007. *Vývojová psychologie II.* Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum.
- van Dyk, S., 2016. The othering of old age: Insights from postcolonial studies. *Journal of Aging Studies*, Svazek 39, pp. 109-120.
- Verbruggen, C., Howell, B. M. & Simmons, K., 2020. How We Talk About Ageing During a Global Pandemic Matters: On Ageist Othering and Ageing 'Others' Talking Back. *Anthropology and Ageing*, 41(2), pp. 230-245.

- Vidovičová, L., 2005. To be active or not to be active, that is the question: the preference model of activity in advanced age. *Ageing International*, 30(4), pp. 343-362.
- Vidovičová, L., 2014. Stárnutí české společnosti - objektivní charakteristiky a subjektivní percepce. In: *Gerontologie: Současné otázky z pohledu biomedicínských a společenských věd*. Praha: Univerzita Karlova: Nakladatelství Karolinum, pp. 31-50.
- Vidovičová, L. & Petrová Kafková, M., 2016. Index aktivního stárnutí (AAI) v regionální aplikaci. *Demografie revue pro výzkum populačního vývoje*, 58(1), pp. 44-66.
- Vidovičová, L. & Rabušič, L., 2003. *Senioři a opatření v oblasti stárnutí v pohledu české veřejnosti. Zpráva z empirického výzkumu*, Praha: VÚPSV.
- Wacquant, L. J., 2001. The Penalisation of Poverty and the Rise of Neo-Liberalism.. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 9(4), pp. 401-412.
- Walker, A., 2002. A strategy for active ageing. *International social security review*, 55(1), pp. 121-139.
- Walker, A., 2006. Aging and Politics: An International Perspective. In: R. H. Binstock, et al. eds. *Handbook of Aging and Social Sciences (Sixth Edition)*. London: Elsevier, pp. 339-359.
- Walker, A., 2012. The New Ageism. *The Political Quarterly*, 83(4), pp. 812-819.
- World Health Organization, 2002. *Active Ageing: A Policy Framework*, : World Health Organization.